

Тази книга е първата монография в научната литература, която разглежда критично историята, архитектурата и стенописите на **ОХРИДСКАТА „СВЕТА СОФИЯ“**, построена от княз Борис I, като една от седемте съборни църкви, „с които българският владетел опасал като със светилник своята държава“ (Теофилакт Охридски), престроена и украсена със стенописи от цар Самуил.

ХЕРОН ПРЕС ISBN 978-954-580-324-6

ОХРИДСКАТА СВЕТА СОФИЯ И НЕЙНАТА ДАТИРОВКА
АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

ОХРИДСКАТА СВЕТА СОФИЯ И НЕЙНАТА ДАТИРОВКА

ХЕРОН ПРЕС

ОХРИДСКАТА
"СВЕТА СОФИЯ"
И НЕЙНАТА ДАТИРОВКА

Издание на
Херон Прес ООД, BG-1504 София, Оборище 18, България

**ОХРИДСКАТА "СВЕТА СОФИЯ"
И НЕЙНАТА ДАТИРОВКА**

Текст © 2013 Асен Чилингиров
Корица © 2013 Иля Петров
Издание © 2013 Херон Прес ООД

Всички права са запазени.

Всяко разпространяване извън Закона за авторското право
и сродните му права, както и размножаване, микрофилмиране
и преработка в различни електронни системи не е разрешено
от издателството и автора.

ISBN 978-954-580-324-6

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

ОХРИДСКАТА
СВЕТА СОФИЯ
И НЕЙНАТА ДАТИРОВКА

ХЕРОН ПРЕС • СОФИЯ • ММХІІІ

Благославящият Христос
Детайл от композицията Възнесение Господне
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“

ПРЕДГОВОР

Настоящата монография е посветена на един забележителен паметник на българското средновековно изкуство – архитектура и живопис. И същевременно един от най-оспорваните в науката. За него е възприето почти повсеместно и безпрекословно становището, че е произведение на византийската столична архитектура на XI век, а стенописната му украса – изпълнена от цариградската художествена школа, като представлява нейното най-забележително достижение, стигнало до нас. И че тя отразява най-точно християнската православна естетика, като отговаря напълно на принципите на православното богословие, изразени също и в патроната на църквата – патроната на Света София, Божествената Мъдрост, установен от Юстиниан Велики, като символ и олицетворение на православното християнство.

Основното изследване на архитектурата и стенописите на църквата, което съставя темата и съдържанието на монографията, ще покаже, че нито едно от тези твърдения на историците на средновековното изкуство не отговаря на действителното положение. Макар и още първите нейни изследователи от края на XIX и началото на XX век да забелязват и отбелязват в изследванията си следите от много отделни етапи на строителството, неотговарящи нито на плана, нито на зидарията у останалите византийски църкви от X и XI век, едва публикуваните само преди едно и половина десетилетие резултати от изследванията на македонския архитект Борис Чипан, завеждал строителните работи при възстановяването на църквата през 1950-те години, позволяват да се добие известна представа за сложната история на църквата – но и за нейната предистория, стигаща до първите векове на християнството. Някои от тези изследвания – сондажи при основите на сградата – са направени още в началото на 1950-те години, но са укрити от сръбските историци и реставратори. Намерени 40 години по-късно и допълнени с други сондажи от арх. Чипан, те показват, че сегашната църква е построена върху основите и отчасти стените на разрушената в първото десетилетие на VI век митрополитска катедрала, а следващата постройка е била изгра-

дена към края на IX век и основно преустроена в последното десетилетие на X век за коронацията на Самуил през 997 г. като патриаршеска катедрала във вид на куполна базилика. А моите изследвания върху строителната субстанция на църквата установяват, че в края на 1030-те години тази църква е била отчасти разрушена, без нейното олтарно пространство, а малко след това наосът и разрушените странични кораби – достроени, но вече без купол и в този вид тя е била превърната в джамия след присъединяването на Македония към Османската империя. При новия строеж на църквата през втората трета на XI век олтарното пространство е било преустроено според изискванията на византийското православно богослужение, а над пастофориите са били изградени параклиси, достъпът до които е бил от галериите над страничните кораби, каквито куполната църква преди това не е имала. В този етап на строежа стенописите в светилището, като неотговарящи на основните принципи на православната иконография, са били покрити с варова мазилка, а на апсидата е изписано ново изображение, съответстващо вече на нормите на православията – от същото време са и стенописите в наоса, произведени на посредствени византийски провинциални зографи.

Също както архитектурата на църквата няма нищо общо с архитектурата на византийските църкви от IX–XI век, стигналите до нас стенописи в нейното светилище не отговарят на декоративната система, иконографията, семантиката и стила на православната византийска църковна живопис от следиконоборския период, а следват принципите на раннохристиянското изобразително изкуство, като продължават неговата традиция. В центъра на декоративната система е връзката между небесната и земната църква: в апсидата е изобразено Въплътяването на Словото от Материята – Великата Майка (Потния Тирон) в дохристиянските религии. Върху свода на светилището доминира изображението на Христос, Проявеното Слово Божие – или казано с други думи на езика на гностицизма: Божествената Мъдрост / Света София. Но и съставът на изобразените в светилището църковни учители няма връзка с византийската декоративна система. Сред тях са както считаните само от българската църква за равноапос-

толи св. Кирил и Методий, но и главните светци и основатели на другите християнски църкви, включително арменската, а също и изображения на девет римокатолически папи, някои от които не са канонизирани от византийската църква. Включването им в декоративната система на патриаршеската катедрала е целяло да подчертае връзката на българската автономна патриаршия с останалите автономни християнски църкви и е немислимо да се припише на считания за строител на охридската църква архиепископ Лъв Пафлагонски, бивш хартофилакс (предстоятел) на Цариградската „Света София“. Той не само участва в съборите на Цариградската патриаршия от 1030-те години, на които е обявена анатема срещу арменската църква и се поставя началото на най-големите гонения срещу арменците, но е и един от главните инициатори на произлязлото през 1054 г. окончателно скъсване с Римокатолическата църква – Великия разкол, продължаващ и до ден-дневен.

В този смисъл и патронатът на охридската църква няма връзка с така нареченото православие, представяно от византийската църква в следюстиниановия период. Принципът на Божествената Мъдрост като основа на Христовото учение е заложен още в ранното християнство и е изложен подробно в гностичните християнски текстове, с които науката разполага едва от две десетилетия насам. На него е посветена и първата църква, основана от Константин Велики в столицата му и изградена от неговия наследник Констанций II. Юстиниан обявява този принцип за основен принцип на християнството и възприема патроната на Божествената Мъдрост също за своята църква, построена на мястото и върху основите на първата църква, макар този патронат да не отговаря на правилата на православието, според които патрони на църквите не могат да бъдат принципи, а светци и мъченици или църковни празници. Затова по-късно Цариградската патриаршия заменя патроната на Божествената Мъдрост с имената на специално измислените за тази цел през VIII век „великомъченица София и нейните три дъщери (също великомъченици) Вярa, Надежда и Любовь“. А патронатът на Божествената Мъдрост остава по традиция присъщ само за глав-

ните храмове на архиепископията Първа Юстиниана и на нейната продължителка, Българската архиепископия/патриаршия, по цялата територия на нейните влияния, до Киев и Новгород. А руските старообрядци ще го зачитат до края на късното средновековие – както ще зачитат и наследения от своите български покръстителни „еретически“ знак за благословия с двата средни пръста на дясната ръка, който откриваме при всички изображения в светилището на Охридската „Света София“. Изразител на принципа за Божествената Мъдрост като основа на християнството в Българската държава е княз Борис I, на когото нашият народ е дал просвището Покръстител и който по думите на архиепископ Теофилакт Охридски „опасал своята държава като със светилник със седем храма“. Подобно на „седемте стълба на Мъдростта“ от Соломоновата притча.

А сред тези седем храма, посветени на Божествената Мъдрост, са Охридската, Софийската и Несебърската „Света София“, построени по сходен план и от подобен архитектурен тип. Както още цяла поредица други по-малки и по-големи църкви по земята на българите от Черно море до Охрид и от Дунава до Бялото и до Синьото море, на повечето от които са останали до наши дни само основите.

* * *

Текстът на второто издание следва текста на първото без промени и само с актуализация на бележките, като повечето от чернобелите илюстрации са подменени с цветни, чието отпечатване преди пет години щеше да повиши прекомерно цената на книгата.

Берлин, 11 IX 2013

ДАТИРАНЕТО НА ЦЪРКВАТА „СВЕТА СОФИЯ“ В ОХРИД И НЕЙНИТЕ СТЕНОПИСИ

В цялата история на средновековното изкуство на Югоизточна Европа няма друг художествен паметник, за който да е писано толкова много и да са се водили и продължават да се водят толкова спорове¹. Въпреки необикновено големия брой научни публикации за него, излезли най-вече през време на реставрационните работи по църквата или непосредствено след тях, основните въпроси относно времето и повода за възникването на паметника остават за болшинството автори неизяснени.

Както повечето паметници на така наречената провинциална византийска архитектура, той ще се появи в научната литература сравнително късно – дълго след първите съобщения за него, които, също както за другите паметници от този кръг, първо се споменават в пътните бележки на пътешествениците, започнали от първите десетилетия на XIX век да проникват в глъбините на ориента, до този момент напълно непознати за европейската цивилизация. За разлика от най-прочутите от тези пътешественици, англичаните Хенри Холенд² и Уилям Лейк³, които твърде малко се интересуват от самите паметници и ако понякога ги споменават в пътните си бележки, за да бляснат с познанията си по класическия гръцки език, руските пътешественици преследват много по-определени цели. При тях благородните научни интереси отстъпват пред чисто практическите и в значителна степен меркантилни, донесли им покрай славата от техните научни изследвания значителни за времето си материални облаги от продажбата на високо ценените в родината им старинни ръкописи и икони, събрани от тях по разни места и най-вече в Македония и Атон⁴.

Между тези руски пътешественици е и Виктор Григорович (1815-1876), който малко преди средата на XIX век ще направи две пътешествия до Атон и Македония и ще публикува своите пътни бележки още през 1848 година⁵. По време на второто си

пътешествие той ще посети през февруари 1845 година Охрид и ще даде кратко описание за него.⁶ В това първо в научната литература описание на църквата, придружено с посочване на нейната дължина и ширина в крачки, Григорович я свързва с името на архиепископ Лъв, което му е познато от публикувания от Ш. Дюканж списък на българските архиепископи и патриарси, отбелязвайки, че времето на неговото светителство е неизвестно.⁷ Той публикува също и надписа върху западната фасада на църквата, като погрешно разчита посочената в него дата (913 вместо 1213 година), която дата ще породи продължителни дискусии.⁸ А и свързването строежа на църквата с името на архиепископ Лъв Пафлагонски, чиято личност и времето, когато той заема архиепископския престол в Охрид (1037-1056), също биват по-късно уточнени⁹, ще доведе до различни недоразумения и ще бъде възприето от голям брой изследователи – независимо от специфичните особености на строежа и неговата украса, нямали нищо общо с византийското изкуство от тази епоха.

Пътните бележки на Григорович ще придобият обаче много голямо значение за науката и то не толкова заради първото съобщение, което той прави за охридската „Света София“. Те ще разпалят до крайна степен фантазията на колекционерите на стари славянски ръкописи, чийто брой след откриването на цяла поредица важни за руската история ръкописи в руските манастири още през първите десетилетия на века неимоверно нараства и ще предизвика неудържима надпревара при разграбването на старините предимно в македонските манастири и в Атон. Това надпреварване се санкционира от руската държава, която претендира да е законен наследник не само на византийската империя и нейното културно наследство, но и на културното наследство на „славянското православно население в Турция“, както ще бъдат наречени българите, населяващи териториите на българската средновековна държава. Съгласно изграждащата се в средата на XIX век доктрина на панславизма, руската държава и нейната общественост ще си присвоят едностранно правото да представляват и останалите „славянски“ народи, като включват

в своята империя безпрекословно земите на съседните ѝ държави, чиито названия биват съответно променени¹⁰.

В почти същия дух и със същата ограничена научна стойност са и бележките на следващия руски пътешественик, архимандрит Антонин (Андрей Иванович Капустин), който във втората книга от своите пътни бележки¹¹ отделя повече място за Охридската „Света София“, като прилага също окомерен план, заедно с две фотоснимки на фасадите и интериора на църквата. Както и при Григорович, неговата заслуга се ограничава само с насочване вниманието на руската общественост към старите паметници на българската култура, независимо от това как те се класифицират, а главният му интерес е насочен към ръкописите в македонските манастирски книгохранилища и библиотеки.¹²

Въпреки значително по-високата професионална квалификация на следващите руски изследователи по време на техните пътешествия или „екскурзии“, както те сами наричат пътуванията си¹³, научното ниво на тези изследвания не отговаря на изискванията на съвременната им наука, независимо от това, че между тях са най-известните руски византолози Ф. Успенски¹⁴, по туй време директор на Руския Археологически институт в Цариград, и „патриархът на руската византология“ Н. П. Кондаков¹⁵. Сред тях единствен П. Н. Милоков¹⁶ – чиято по-нататъшна дейност ще се развива в областта на политиката – се осмелява да вземе становище по отношение датата на строежа, приписвайки го на цар Самуил. Тук трябва особено да се отбележи, че и двете, проведени в последните години на XIX век експедиции, са организирани от най-висшите руски правителствени инстанции под прякото ръководство на вел. княз Константин Константинович Романов с точно определени политически цели – изолирането на Македония от българската история и култура. Резултатите от последната експедиция, състояла се през лятото на 1900 г., ще бъдат публикувани с 10 години закъснение и без съгласието на единия от четиримата участници, Милоков, застъпващ възгледи, противни на наложените от императорското правителство¹⁷.

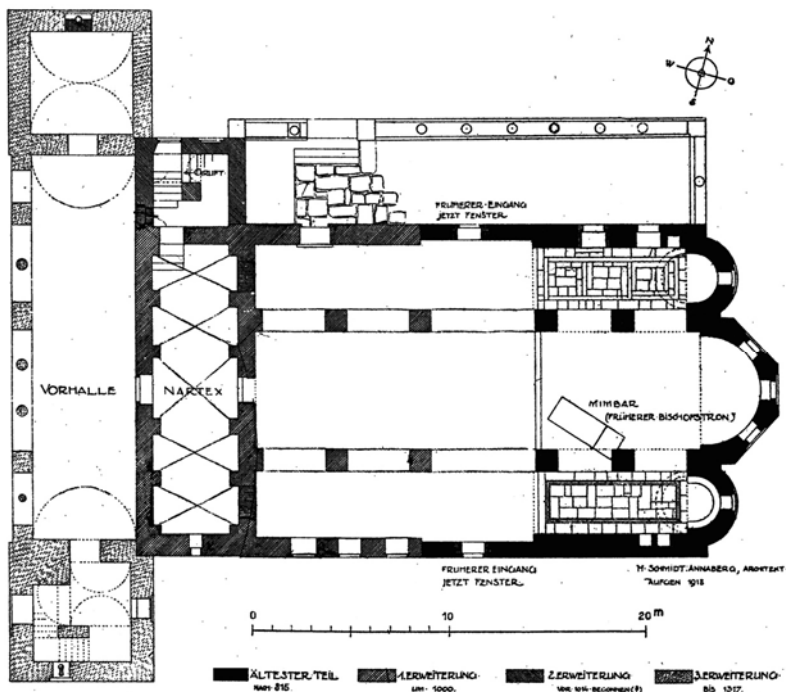
В своя труд, посветен на „Гръцката школа във византийската архитектура“ и излязъл по време на Първата световна война¹⁸,

Габриел Мийе отделя малко място и на църквата „Света София“ в Охрид, като помества също и нейния не особено точен, но вече даден с мащаб план. Като я обявява за „ориенталска базилика“¹⁹, т.е. според неговата терминология трикорабна църква с масивно сводово покритие, без да познава други сходни църкви на Балканите, той търси обяснение за нейните форми в Херсон, Кипър и Мала Азия. А че тя е построена през втората четвърт на XI век, той не се чувства ни най-малко задължен да докаже, налагайки на читателя своя авторитет – неговите многобройни последователи и ученици ще направят всички възможни и невъзможни издирвания, за да свържат тези фантомни връзки на охридската църква с личността на предполагаемия неин строител, архиепископ Лъв Пафлагонски, макар и последният да идва от Цариград и да изразява повече от когото и да е от неговите наследници духа и политиката на византийската столица²⁰.

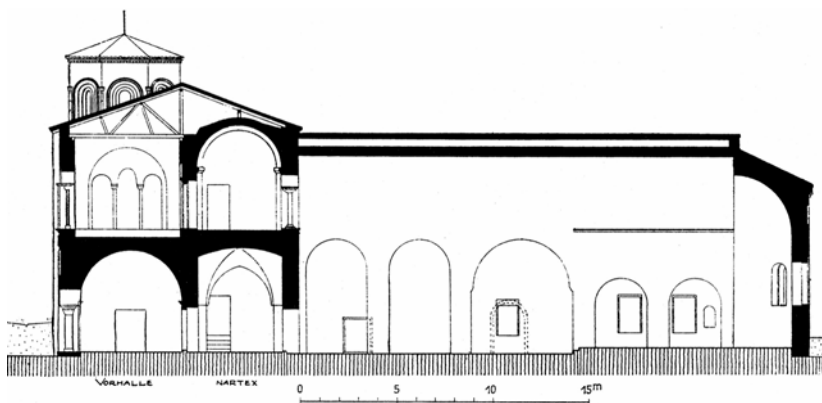
По време на войната един немски изследовател ще използва пребиваването си в Охрид, за да подготви първата сериозна публикация за църквата „Света София“. Това е архитект М. Шмит-Анаберг, чиято студия излиза непосредствено след края на войната²¹ и съдържа първото професионално архитектурно заснемане на църквата, придружено с нейните планове, чертеж на западната фасада, напречен и надлъжен разрез, заедно с фотоснимки на фасадите и интериора. Тези планове ще се използват в научната литература още много десетилетия, за да бъдат прецизно уточнени едва в 1996 година от ръководелия строителните работи по реставрацията на паметника близо четири и половина десетилетия по-рано, архитект Борис Чипан²².

Арх. Шмит-Анаберг дава и първото точно описание на паметника с неговите особености в плана и зидарията, като обръща особено внимание на различните строителни фази. Въпроса за хронологията при изграждането на страничните параклиси на втория етаж той оставя нерешен, не отбелязва наличието на разрушения купол, но подчертава изрично, че покривната конструкция е от по-късно време и не отговаря нито по материал, нито по качество на зидарията на стените, изпълнена също на няколко последователни етапа. При опита си да датира строежа

той изключва възможността основното ядро да е от времето на Юстиниан, но отбелязва преданието, според което църквата е изградена върху също тъй висок храм, закопан в земята²³ – това ще бъде потвърдено в публикацията на Б. Чипан. Строежа на основното ядро на храма М. Шмит-Анаберг свързва с присъединяването на Охрид към българската държава в средата на IX век, а преизграждането на част от зидовете – с времето на цар Самуил през последните години на X век, но с известни изменения в следващите десетилетия и разширение на постройката към запад чрез изграждането на двуетажна галерия, завършено в 1317 година и отбелязано на паметния надпис на западната фасада. Уточняването хронологията на строежа той счита за възможно само въз основа на данните, които могат да се получат от стенописите, скрити дотогава от по-късната мазилка.

План на църквата от арх. М. Шмит-Анаберг

„Света София“, Охрид
Нагльжен разрез
Чертеж архитект М. Шмит-Анаберг

Архитектурното заснемане на църквата „Света София“ в Охрид, извършено от Шмит-Анаберг, заедно с неговите бележки и изследвания на нейната зидария и хронология, лягат в основата на изследванията на повечето от български автори, които в периода между двете войни, но и още дълго след това, разглеждат историята на средновековната българска архитектура без да имат възможност да проучат самостоятелно църквата, недостъпна в течение на много десетилетия за българските учени. В този смисъл изводите на германския изследовател се използват също от Богдан Филев²⁴ и Андрей Протич²⁵ в техните изследвания, без да ги допълнят или коментират. Филев посещава в края на войната за кратко време Охрид, като използва престоя си да направи фотозаснемане на църквата и на релефите от нейната олтарна преграда, отчасти вградени в пода и в турския мимбар²⁶. Тези снимки се репродуцират в повечето от неговите публикации. За изследвания на църквата той няма време и се позовава в следващите си публикации за църквата на сведенията, дадени от арх. М. Шмит-Анаберг.

Изглед от североизток

Изглед от изток

„Света София“, Охрид
Фотоснимки арх. М. Шмит-Анаберг, 1918 година

След Първата световна война, когато голяма част от Македония заедно с Охрид бива присъединена към Сърбия, църквата „Света София“ става една от главните прицелни точки на сръбската националистическа пропаганда и нейните манипулации. В духа на великосръбската идея всички архитектурни паметници в сръбска Македония, изградени когато страната е влизала в границите на българската средновековна държава, се обявяват за византийски строежи, т.е. следите от връзките им с българската история се заличават и унищожават, а датировката им съответно се нагажда, за да попадне извън времето на българското владичество²⁷. Малко след сключването на мирния договор заминава за „Южна Сърбия“ и първата сръбска „научна“ експедиция, водена от директора на Белградския музей Владимир Петкович, в чийто състав е и младият архитект Милан Злокович, комуто се възлага да заснеме и опише главните архитектурни паметници в „новоосвободените“ земи. Неговата публикация²⁸, както и публикацията на Джордж Мансфилд²⁹, излезли в два от първите томове от следвоенната серия на научното списание на сръбските археолози, СТАРИНАР, трябва да дадат главната насока в изследванията на сръбските автори и на техните чуждестранни храненици, от които пръв Франц Месеснел³⁰ ще се заеме с въпроса за хронологията на паметника. Като основа на тези публикации служи излязлата не много преди тях книга на Васил Маркович³¹, която вече е „изяснила“ въпроса за т. нар. „словенски владар цар Самуило“ и за принадлежността на Македония³², но и че охридската „Света София“ е построил гръцкият архиепископ Льв в средата на XI век³³. Тази официална линия ще застъпват отсега нататък всички югославски автори. До ден днешен.

Частичното разчистване на някои от стенописите в църквата, извършено също малко след края на войната, дава възможност на руския археолог Н. Окунев, емигрирал след революцията в Белград, да направи първо съобщение за тях³⁴, свързвайки ги с византийската живопис от XI век, а малко след това Габриел Мийе заедно с Анатоли Фролов ще ги заснемат за основания от Мийе архив, но тяхната публикация ще излезе чак 10 години след края на Втората световна война.³⁵

В годините между двете войни с проблемите на архитектурата на църквата „Света София“ в Охрид се занимава в България единствена Вера Иванова-Мавродинова. В своята студия, посветена на късноантичната и средновековната архитектура в България³⁶, тя допуска църквата да е изградена от княз Борис I като една от седемте построени от него според Теофилакт Охридски църкви³⁷. Тя също се позовава на изводите на Шмит-Анаберг, като добавя, че пространството, очертано от пресичането на средния кораб с напречния, напомня структурата на куполните базилики – това за първи път от нея отбелязано наблюдение ще се потвърди едва при реставрацията на църквата и ще промени основно създаденото първоначално мнение за нейния тип. В изследването си обаче Вера Иванова-Мавродинова оспорва с основание предположението на германския изследовател, че църквата може да е имала отначало в източната и западната си част разнородно покритие – тази нейна бележка също ще се потвърди след публикацията на Б. Чипан, въз основа на чиито изследвания ще се установи наличието на купол още при строителната фаза в края на X век; този купол ще бъде разрушен след 1037 година и при възобновяването на църквата по време на архиепископ Лъв през втората трета на XI век няма да бъде отново построен, а за покритието на източния, средния и западния дял на църквата ще се прибегне до компромисно решение с изграждането на разнороден плосък покрив, имащ отвън двускатна структура³⁸.

Не по-малко важни са наблюденията върху архитектурата и украсата на църквата, както и бележките за тях, от Никола Мавродинов, който единствен от българските автори има възможност през време на Втората световна война да ги изследва на място. Още в книгата си СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС,³⁹ отпечатана в последната година на войната, но изгоряла в Държавната печатница при бомбардировката на София на 30 III 1944 и препечатана две години по-късно, той разграничава хронологически двете главни фази от стенописната украса на църквата, първата от които той свързва с извършеното от Самуил около 996 г. нейно преизграждане (стенописи в светилището), а втората – с дейността на архиепископ Лъв около средата на XI век

(стенописи в наоса). Датирането на първата фаза Мавродинов обосновава с изображенията на голям брой патриарси, които се оправдават само от функцията на църквата като патриаршеска катедрала – в неразчетените до неговите изследвания надписи към изображенията ще се окажат след почитването и разчитането им също имена на значителен брой римски папи, които ще потвърдят предположението му и ще направят невъзможно свързването на украсата (и строежа!) с дейността на архиепископ Лъв, който е бил едно от главните действащи лица в конфликта между цариградската патриаршия и римокатолическата църква, довел в 1054 г. до окончателното разделяне на християнството⁴⁰.

За архитектурата на църквата Н. Мавродинов следва данните, изнесени от Шмит-Анаберг, отказва обаче да се съгласи с изказаното от него и от Вера Иванова-Мавродинова мнение, че тя може да бъде свързана с построените от княз Борис I катедрали, като смята, че такава е била църквата „Света Богородица Челница“ също в Охрид⁴¹. Източната и средната част от църквата Мавродинов приписва изключително на Самуил, без да отбележи наличието на остатъци от по-стар строеж, което е могло да се забележи дори преди разчистването на външните стени на тази сграда и е посочено от Шмит-Анаберг, а след пълното им освождаване от натрупаната пръст при реставрацията през 1950-те години вече се вижда напълно ясно – особено на източната и южната фасада. Както повечето от изследователите, и Мавродинов не забелязва, че по време на втората строителна фаза на църквата (която той счита за първа) над централния квадрат, образуван от пресичането на средния кораб с напречния, се е издигал купол, така че страничните параклиси на втория етаж над пастофориите са били достъпни само от галериите над страничните кораби, построени също през втората фаза на строежа след събарянето на купола. В този смисъл и византийските паралели, които той дава за оформянето на вътрешното пространство на църквата, се отнасят не към първоначалния строеж, а към строежа на архиепископ Лъв – същото се отнася и за Голямата базилика в Плиска,

при която пастофориите са добавени по всяка вероятност чак след 971 г., а преди това и тя, също както охридската, софийската, несебърската и бутринтската църква, е била без странични помещения до апсидата, каквито явно не са били нужни за изпълнение на богослужението при църковните постройки извън кръга на цариградската патриаршия. Неоснователна е и забележката на Мавродинов за оскъдно осветление на интериора, което той приписва на някакъв „религиозен мистицизъм“, и обяснява като „реакция срещу относителното свободомислие на ренесанса в IX и X век (sic!) [...] през който вследствие на развоя на феодалните отношения народните маси проявяват вече недоволство от нарастналата експлоатация и през който църквата [...] ще се мъчи да ги привлече и да разсее това недоволство“. Главен източник за осветление на вътрешното пространство в църквата обаче са били очевидно прозорците в купола, даващи равномерна, макар и не особено обилна светлина, така че проблемът за осветление на интериора е настъпил едва след разрушаването на купола.

Мавродинов отбелязва и клетъчната зидария на църквата, без да разграничи нейните различни по време и по качество на изпълнението фази, характерни за проектите по територията на Първото българско царство. Тази зидария е и един от главните критерии при датирането им и чрез нея могат да бъдат обяснени също връзките на отделните паметници помежду им⁴².

Тук трябва да се подчертае, че бележките на Вера Иванова-Мавродинова и на Никола Мавродинов са направени още преди разчистването и укрепването на паметника и неговите стенописи. Така Мавродинов отбелязва липсата на стенописи в главната апсида – а именно тяхното разчистване и разграничаването на техните два живописни слоя, както и стиловите и художествените им особености, ще дадат – също както различните видове зидария – главните основания за уточняването на хронологията при строежа и украсата на църквата. А при определянето на архитектурния тип на църквата нито те, нито останалите български изследователи, са запознати с цяла поредица архитектурни паралели, които започват да стават известни на науката едва през последните десетилетия.

Развитието на политическите събития през 1950-те и 1960-те години и последвалото ги откъсване на Югославия от Съветския блок⁴³ прави изследванията на българските учени върху територията на Македония практически невъзможни. „Света София“ в Охрид, както и редица други архитектурни паметници, възникнали в границите на средновековната българска държава, продължават обаче да се свързват с историята на българското изкуство, и то не само в обобщителните трудове на българските историци на изкуството, издавани в България, а и в техни трудове, съставлящи части на чужди обобщителни трудове по история на архитектурата, издавани във от нашата страна⁴⁴. С много малки изключения⁴⁵ българските историци на архитектурата не се позовават на собствени изследвания, каквито те са затруднени да извършват на място, а на данните на манипулираните публикации на югославските автори, възприемани обикновено без коментarii, и от изследователи от други страни. В този смисъл и бележките за църквата „Света София“ в обобщаващите трудове на М. Бичев⁴⁶, Кр. Миятев⁴⁷ и В. Иванова-Мавродинова⁴⁸ или в по-малко претенциозните албумни издания от началото на 1980-те години не представляват самостоятелни изследвания на техните автори, нито разглеждат критично чуждите изследвания. Но дори и авторите на издадените след тях специални трудове, посветени на българската архитектура⁴⁹, също не използват свои собствени изследвания на паметника и дори не отразяват по-новата чужда литература.

Една от първите мерки, които се предприемат в Югославия след отделянето ѝ от съветския блок през 1948 г.⁵⁰ има за цел укрепването на нейната източна граница, според възгледите на югославските партийни и правителствени водачи изложена най-силно на опасността от съветско и българско влияние. А главно противодействие на това влияние може да окаже само пълното интегриране на Македония в съюза на югославските републики, свързано с реализацията на обширна програма за превъзпитание на нейното население в духа на сръбския национализъм, последвало налагането на новосъздадения „македонски“ език и ма-

нипулациите с неговата история, както и неговото изолиране от България. Отново се прибегва към започналото още непосредствено след Първата световна война изопачаване на данните от историята на българското население на Македония в писмените извори и тяхната „нова“ интерпретация, а също и от паметниците на материалната и духовната култура на това население още от най-далечното му минало. И отново в центъра на тези манипулации е църквата „Света София“ в Охрид като седалище на българските патриарси и архиепископи и по такъв начин най-тясно свързана с политическата, църковната и културната история на България.

В Югославия, още несъвзела се от разрушенията през Втората световна война и от икономическата криза, последвала откъсването от съветския блок, започва в самото начало на 1950 г. провеждането на извънредно големи по мащаб реставрационни работи върху този „забележителен паметник на културно-историческото наследство на югославянските народи“ – при който трябва да бъдат окончателно заличени всички следи от неговата българска история, като той бъде обявен за „паметник на византийската архитектура“. Световната общественост, неподозираща действителната цел на трогателните грижи за опазване на „световното културно наследство“, при това свързани с непосилни разходи, носени от изстрадалата от войната страна, приветства най-гръмогласно тази дейност, която югославските водачи си позволяват след смелостта да скъсат със Съветския съюз и да провеждат независима от него политика. Малко преди това учредената световна организация за културно съдействие ЮНЕСКО обещава също своята помощ, като отпуска значителни материални средства за реализирането на проекта и поема заплащането на командированите от нея в Югославия най-големи световни специалисти архитекти и реставратори, под чието ръководство техните още неопитни югославски ученици през следващите десет години ще се справят блестящо с работите по възстановяването на паметника. А че измежду изпратените от ЮНЕСКО специалисти няма нито един археолог и историк, който да укаже помощ и при решаването на сложните

въпроси относно датирането на паметника и на неговите отделни строителни периоди, ще бъде забелязано едва след завършването на реставрационните работи и ще бъде кратко, но точно регистрирано от един участник на свикания по този случай именно в Охрид XII Международен византоложки конгрес: «Югославските реставратори завинаги закопаха дълбоко в земята многовековната история на този забележителен паметник».

Както можеше да се очаква, изследванията по архитектурната субстанция на постройката се извършват – или по-точно *не се извършват* – от най-патриотично настроените сръбски историци, начело с Радивой Любинкович, към когото се присъединяват по време на работите по реставрацията и някои амбициозни местни граждани като Димче Коцо и Петър Милкович-Пепек⁵¹. Изправени пред най-благоприятните перспективи да станат официални казионни историци, осигуряващи им високи привилегии сред горните ешалони на корумпираната югославска общественост, заедно със също така посърбчения хърватин Степан Антоляк, те полагат всичките си усилия да лишат македонското население от неговата история и от паметниците на неговата духовна и материална култура, приписвайки ги на гърците. В този смисъл извършените само привидно изследвания на църквата „Света София“ имат за цел единствено да потвърдят и защитират поставената отпреди теза за нейното изграждане и украса със стенописи по времето на архиепископ Лъв Пафлагонски в средата на XI век, като само се споменава, че този строеж е бил изпълнен върху останки от основите на раннохристиянска сграда, за която не се знае нищо и чиито останки не са могли да бъдат проучени по липса на време – реставрационните работи продължават *само* десет години, през което време не е имало кога да се извършат сондажи, изискващи не повече от 1–2 дни⁵².

Завършването на реставрационните – и проучвателните! – работи над църквата бива отпразнувано тържествено в рамките на XII Международен византоложки конгрес през 1961 г., чиито делегати имат възможност да се запознаят с извършената наистина блестящо и отговаряща на най-високите изисквания на съвременната наука и практика работа по консервацията на паметника и

неговата експонация като музей, открит за всички почитатели на средновековното изкуство.

Противно на очакванията на делегатите на конгреса обаче, историята на този забележителен архитектурен паметник, неговата архитектура и украса няма да бъдат тема на нито един доклад през време на конгреса, а общите пленарни доклади на сръбските изследователи Джурдже Бошковић⁵³ и Джордже Стричевич,⁵⁴ посветени на късноантичната и средновековната балканска архитектура, както и на възобновяването на базиликалния план при църковната архитектура на зрялото средновековие в централната част на Балканския полуостров, а също и докладът на съветския историк на изкуството Виктор Лазарев за живописата на Македония през XI–XII век⁵⁵, ще бъдат последвани от оживени разисквания, по време на които не може да се постигне съгласие между участниците по въпросите за традицията, за нейните пътища и нейните експоненти, отразени в паметниците от Македония – свързани най-тясно и с тяхната датировка⁵⁶.

Югославските държавни институции ще разработят след конгреса специална програма за привличане на най-изтъкнати световни историци на средновековната архитектура и живопис, осигурявайки им възможност да се запознаят най-подробно с паметниците на античното и средновековното изкуство не само в Македония, но и по цялата територия на Югославия. Тази кампания се финансира със значителни средства и много скоро започва да дава своите плодове. Във Федерална Република Германия, Франция и Великобритания, където не само в тесните научни кръгове, но също и у широката общественост интересът към художествените паметници на балканското средновековие е особено голям, започват да се реализират проекти, свързани с комплексното проучване и публикацията на тези паметници, при които проекти се ангажират някои от най-авторитетните институти и издателски къщи в тези страни, а се ръководят от известни и утвърдени специалисти в съответните области. Към разработката на отделните теми се насочва голям брой студенти от германски, австрийски и френски университети, на които в Югославия се създават идеални условия за подготовка и защита

на докторските им дисертации – естествено в духа на официалната сръбска политическа доктрина. И от само себе си се разбира също, че гостите няма да нарушат правилата на гостоприемството и да обиждат своите домакини, задавайки им неудобни въпроси или поставяйки под съмнение техните твърдения⁵⁷.

А такива въпроси по отношение на църквата „Света София“ в Охрид има твърде много. И те засягат не само времето на нейното изграждане, а преди всичко историята на населението на Македония – и то не само неговия етнически произход, но и неговата религиозна принадлежност и по-специално времето на присъединяването му към християнството, а с тези въпроси се правят най-големи манипулации от много векове насам. В този огромен комплекс от неразрешени въпроси Охрид, като седалище на митрополит още в началото на IV век – а по всяка вероятност дори и дълго преди това – заема едно от главните места. И тези неразрешени въпроси се отнасят също така до историята на християнската църква в целия Илирик, обхващащ централната и западната част на Балканския полуостров.

В данните на традиционната политическа и църковна история по всички тези въпроси се срещат твърде голям брой противоречия не само помежду им, но и преди всичко с редица сведения на историческите извори и с данните, получени от резултатите на археологическите изследвания. И тези противоречия засягат още и етническият произход на местното население, с неговия език, с неговите обичаи и изобщо с неговата идентичност. И, естествено, с неговите връзки със съседите му и със собствената му родна земя. Че това население се счита сега, а и винаги в миналото се е считало за най-тясно свързано с родината си, говорят най-убедително топонимите и хидронимите в местата, по които то живее от незапомнени времена и които топоними са много често на език, неизговорим и непонятен от онези негови съседи, които също от незапомнени времена са правили многократно опити да му отнемат родните места и да го изпъдят от тях – което през последния век до голяма степен им се отдаде. Или да променят неговия език, като по такъв начин по-лесно го асимилират – което също в известна степен им се отдаде през

последния век. На това население постоянно се натяква, че се състои от пришълци от далечни земи, които с идването си по тези места са отнели земята на избитото или прогонено местно население и са започнали да я обработват⁵⁸. А никой не казва къде и кога пришълците са се научили да обработват тази земя, след като преди това те никога не са се били занимавали нито със земеделие, нито със скотовъдство. Както и никой не казва по какъв начин се е заличил напълно споменът за някакво предишно население, от чиито обичаи и език не се е запазило нищо – също както не се е запазило нищо, нито дори една единичка дума, от „пришълците“ в тяхната мнима прародина, по чиито блата и гори те ловили риба и дивеч, без да познават уседналия живот и без да познават строителството на къщи, но и каквито и да било други занаяти, присъщи на уседналия живот. А тези занаяти и техните произведения са характерни за една стара и много повисока култура, чиито традиции населението на Македония от хилядолетия следва и поддържа. Археологическите изследвания в „сегашната“ му родина не са в състояние да открият никаква съществена качествена разлика в произведенията на тези занаяти от най-дълбоката древност до средновековието, а и чак до новата епоха, и преди всичко в тъканите на носите, накитите и украшенията, чиито форми и особености остават непроменени от хилядолетия, също както неговият фолклор – народните му песни, танци и народната му музика.

Не по-малко въпроси без отговори засягат религиозната принадлежност на това население. За неговото християнизирание и за създаването на голям брой църковни общини при него още през първия век на нашата ера ние разполагаме с трудно оборими данни от историческите и агиографските извори. Така, освен писмата на апостол Павел, в които се назовават поименно първите епископи на двата главни града на Илирик и Тракия през първото столетие на нашата ера, Филипопол и Сирмиум⁵⁹, маририолозите споменават десетки имена на мъченици, загинали по време на гоненията на християни при управлението на Деций и Диоклециан в III и началото на IV век, но също и на първите

мъченици за „правата вяра“, изгорени като еретици при управлението на императорите Валенс и Грациан и светителството на папа Дамас в 378 г.⁶⁰ А покръстването на „цял Илирик“ от апостол Павел и разпространението на християнството по цялата му територия още през I век сл. Хр. потвърждава не друг, а най-ревностният разпространител на елинизма по българските земи, архиепископът на България Теофилакт Охридски (1089-1126?), грък по произход и по убеждения⁶¹. Още по-трудно оборими са данните от археологическите разкопки, според които в началото на VI век по цялата територия на днешната Република Македония са функционирали над 230 църкви, останките от които досега са открити⁶² – и най-малко още толкова, чиито останки не са разкопани или са били напълно заличени⁶³. От каква народност са били тези християни и на какъв език са изповядвали своята вяра? Или това са били онези „безписмени“ траки, според убежденията на някои известни български изследователи? Или пък са изпълнявали своето богослужение на гръцки език – какъвто по територията на днешна Македония никога не се е говорил? Или на латински език? Но до средата на IV век нито Библията, нито голяма част от богослужебната литература още не е преведена на латински, а преводачът на Библията, блажени Йероним (около 347–420), един от най-изтъкнатите учени на християнството, твърди, че населението на неговата родна Далмация е ползвало за своето богослужение „скитската“ писменост⁶⁴, която, според друг бележит средновековен учен от IX век, Храбан Мавър (780-856), е била наред с еврейската, сирийската, гръцката и латинската от най-разпространените между християнското население.⁶⁵ Какъв е бил етническият произход на това християнско население ни казва друг виден разпространител на елинизма по българските земи, също както Теофилакт светителствувал на трона на охридските архиепископи, Димитрий Хоматиян (около 1217 – след 1234)⁶⁶.

Всеки завършил първоначално училище в България и Македония знае, че това население е било покръстено от българския княз Борис I през 865 г. – така пише във всички учебници и във

всички истории на християнската църква. Както пише и че българският княз водил дълги преговори за покръстването на своя народ с гръцката и с римокатолическата църква. Но от запазените писмени свидетелства се вижда, че преговорите не са водени за покръстване на българското население, а за *статута и управлението* на неговата църква, за която българският владетел изисквал пълна независимост и автономия. И преговорите са се водили по всички правила на дипломатията, като никой от представителите на гръцката и на римокатолическата църква не е оспорвал волята на българите за самостоятелност и дори не е повдигал въпроса каква самостоятелност на църквата могат да изискват „довчерашните езичници“, непознати дори с елементарните правила на християнската религия. И да настояват за свое собствено богослужение, след като не ползват нито гръцки, нито латински език.

Наистина, някои полуофициални писмени извори съобщават, че по течението на река Брегалница имало някакви „славянски“ племена, за чийто управител византийският император изпратил известния по-късно като просветител на българите св. Методий – а в някои варианти на тези писмени извори се казва и че при покръстването на това население участвал също брат му, Константин Философ, приел преди смъртта си монашески сан под името Кирил. От други, вече официални писмени източници, се знае, че Константин Философ бил един от най-изтъкнатите богослови на своето време, участвал в дискусии с представители на хазарите и на арабите по богословски въпроси. И се оказва, че за покръстването на няколко хиляди „славяни-езичници“, което би могъл да извърши всеки поп, императорът изпраща най-високо квалифицираните си богослови! А след мисията им – и това е най-загадъчното обстоятелство в тази история – двамата братя създават някаква писменост за езика на това население и превеждат на този език *цялата* богослужерна литература, заедно със Светото писание – за която си дейност биват обвинени от представители на римокатолическата църква в съпричастие на ерес и в разпространение на „еретически готски писмена.“⁶⁷

Но всичко това става след средата на IX век. А какво става с тъй дейните през първите столетия и особено в IV век християни в Илирик – част от която заемала днешна Македония?

Ако прелистим съвременните изследвания по църковна история, независимо от коя християнска конфесия са техните автори, в най-добър случай ще узнаем, че след Първия вселенски събор в Никея през 325 г., около средата на IV век в Сердика и в столицата на Илирик Сирмиум са се състояли шест църковни събори, които впоследствие се обявяват за неофициални, понеже не били взели решения общозадължителни за цялото християнство и поради това не влизат в общата нумерация до състоялия се в 381 г. Втори вселенски събор в Константинопол. А доколко този събор е представителен за цялото християнство, може да се съди от обстоятелството, че той бива бойкотиран не само от балканските диоцези, но и от по-голямата част от източните църкви – повечето от които, наред с църквите на Илирик, Тракия, Малка Скития (Добруджа) и Хемимунт (Одринско), на същия събор биват отлъчени от „православната“ църква. От този момент това християнство вече не съществува нито за историците на православната църква, нито за тези на римокатолическата, като сведенията за него се унищожават – или в най-добър случай се скриват дълбоко в архивите на патриаршията и на Ватикана и само в редки случаи се появяват на бял свят документи, свързани с историята на балканските „еретици“.

Между запазените документи, свързани с историята на църковната организация в Илирик – отлъчените от „православната“ църква митрополии и епископии, подчинени на архиепископията в Сирмиум, както и повечето от епископиите в източната част на Балканския полуостров, подчинени на митрополиите в Хемимунт, Филипопол и Томи – са голям брой писма от кореспонденцията между Светия престол на римокатолическата църква и някои от представителите на църквата в Илирик⁶⁸. Повечето от тях са във връзка с конфликта между западната и източната църква, възникнал вследствие аспирациите на църквата в Константинопол – която до средата на V век е подчинена на епископа на Хемимунт в Хераклея, но претендира за равен статут с

римокатолическата църква – да подчини под свое влияние независимата архиепископия на Илирик. Паралелно с последната в Солун се учредява „православна“ епископия, чиито предстоятели едностранно си присвояват титлата „архиепископ“ – макар и тази титла да не се признава от никоя друга църква, а нейните носители се титулуват в официалната кореспонденция „епископи“. Папа Сирикий дори удостоява в 415 г. *епископа* на Солун Анисий с титлата на свой викар, която титла не се признава нито от църквата на Илирик нито от патриаршията. В 421 г. константинополският патриарх, позовавайки се на едикта на император Теодосий II, с който всички диоцези от Източната империя се подчиняват на Константинопол, успява да наложи своето влияние и върху църквата на Солун, но този акт не се признава нито от папата, нито от църквата на Илирик. Теодосий II се отказва от своя едикт, но константинополският патриарх не желае да се съобрази с новото положение и тогава започва големият конфликт, който ще трае над половин век и за който са запазени твърде малко автентични данни от изворите. Но дори и тези малко на брой документи свидетелствуват за неговата голяма острота и за последствията от него при диоцезите на Илирик.

Против църквата на Илирик се използват вече други средства, като започват силни репресалии срещу населението и неговите духовни водачи, които биват обвинени, че са „ариани“. Едно от най-жестоките гонения срещу „арианите“ в Илирик ще предприеме император Льв I (457–472), макар и сам трак по произход⁶⁹. Влязъл в паметта на историята като «стълб на православието и благочестието»⁷⁰, той ще изгради този свой «имидж» върху развалините и пепелищата на стотици „ариански“ църкви и ще напише с кръвта на безброй невинни жертви името си на първия император, укрепил в такива дотогава нечувани мащаби величието на „православието“⁷¹.

През последната трета на V век конфликтът придобива нова окраска, пак на идеологическа почва. Църквата на Илирик този път обаче не се представя вече за „арианска“, а за „православна“ и като такава се подлага отново на репресии от византийския император Анастасий (491–518), последовател на монофизитите.

В 517 г. Анастасий изпраща големи отреди войски в Илирик, които започват въоръжени действия срещу населението, а митрополитите на Лихнид, Ниш, Сердика и Никопол в Южен Епир, както и епископът на Пауталия, биват отведени насила в Константинопол и хвърлени в тъмница, където малко след това умират митрополитите на Ниш, Гаян, и на Никопол, Алцис. Анастасий е принуден обаче много скоро да прекъсне репресиите срещу Илирик поради надигането на цялото население срещу него, като на помощ му идват както при голямото въстание през 378 г. отвъддунавските роднини и приятели. Споменът за тези събития още не се е заличил у ромеите, Анастасий набързо освобождава задържаните митрополити и те, водени от престарелия, но неумолим лихнидски митрополит Лаврентий, се завръщат по своите диоцези, като потвърждават своята верност към православието и солидарността си спрямо римокатолическата църква, а на мястото на загиналите в тъмницата Гаян и Алцис са избрани техните заместници, чийто избор се утвърждава от папата – както и изборът на охридския митрополит Теодорит, наследник на малко след споменатите по-горе събития починалия вече на своя пост Лаврентий⁷².

Опитът на Анастасий за помирение с населението и църквата на Илирик идва обаче твърде късно, когато вече на негова помощ са нахлули през границата многочислени военни отряди от отвъддунавските съседи на империята, които опустошават обширни области от нейната западна територия чак до Тесалия и Термопилите и всяват терор сред ромейското население. За омиротворение на обстановката, усложнена още и от внезапната смърт на 88-годишния император Анастасий, войската избира в 518 г. за негов наследник произхождащия от Илирик Юстин с надеждата той да сложи край на разногласията между родината му и централната власт⁷³.

Такова омиротворение ще настъпи обаче чак след две десетилетия, и то след ново и този път необикновено силно изостряне на конфликта между монофизитите и православните. Макар и този конфликт да достига своята кулминация в самата византийска столица в избухналите там през 532 г. размирици, влезли в

историята под названието „въстание Ника“, те се разпростират по цялата територия на империята, като обхващат също Илирик и Тракия, където отново биват разрушени многобройни църкви на православното население⁷⁴. Император Юстиниан, племенникът на Юстин, който в 527 г. наследява вуйчо си на престола, използва и дори насърчава разрастването на размириците до пълното изтощение и на двете воюващи по между си страни, за да се наложи над тях и да определи новите отношения между църквата и императорската власт, която отсега нататък ще трябва да стои и над църквата. С декрет от 535 г. Юстиниан *възстановява* пълната автономия на църквата в Илирик, като учредява едно ново седалище на нейния архиепископ в основания от него град Първа Юстиниана⁷⁵. С един нов декрет, издаден десет години по-късно, в 545 г., правата на тази архиепископия след известни корекции на нейните граници биват отново потвърдени. Ако и формално архиепископията на Първа Юстиниана да бива поставена под върховенството на западната римокатолическа църква и папата, чийто наместник според този декрет е архиепископът, неговият избор, както и изборът на суфрагантните му диоцези не се санкционира или дори потвърждава от папата, като последният няма право да се меси във вътрешните работи на църковната организация на Илирик⁷⁶.

След смъртта на Юстиниан I в 565 година цариградската патриаршия отново ще постави под въпрос автономията на църквата в Илирик, която, независимо от силния натиск както от страна на патриаршията, така и от страна на папата, не само отстоява своята самостоятелност, но накрая дори прекъсва всички свои отношения с двете страни. През последвалите две столетия по-голямата част от територията на архиепископията на Първа Юстиниана е присъединена към българската държава, а по време на църковния събор през 870 година нейната автономия ще бъде отново потвърдена, и то почти в същите граници, определени още от Юстиниан – а те съвпадат до голяма степен и с границите на архиепископията на Илирик по време на учредителния за християнството Първи вселенски църковен събор в Никея през 325 г.

* * *

В Югославия, включително Македония, след завършването на реставрационните работи по църквата „Света София“ приключват и изследванията по нейната история и архитектура. Официалната версия за прекратяването на изследванията е, че поради децентрализацията на организацията по реставрацията и по проучването на църквата техническата документация, както и протоколите за извършените наблюдения по нейната строителна субстанция през време на проучванията, били поделени от федералната и републиканската организации за опазване на паметниците на културата („Союзният и републикият завод заштите споменика културе“), при което материалите в Белград били „загубени“, а в Скопие станали „жертва на земетресението“⁷⁷. От друга страна също и преждевременната смърт на ръководителя на изследователските работи, Р. Любинкович, била попречила за приключването и публикуването на неговите проучвания⁷⁸. Що се отнася до изследванията на Любинкович и неговата „беспогрешна научна верификация“⁷⁹, те едва ли могат да бъдат поставени под съмнение. Любинкович беше висококвалифициран учен и не е възможно да не е познавал действителното положение на нещата относно различните строителни периоди на църквата и тяхната хронология, след като е разполагал с резултатите от направените под негово ръководство сондажи, които били след това „загубени“. Но всички тези данни водят до заключения напълно противоположни на официалната сръбска версия за църквата „Света София“. И тъкмо тези данни е трябвало да се прикрият, за което версията за прекъснатите поради смъртта му изследвания е най-удобното за сръбските историци и археолози решение. А това обяснява и отсъствието на интерес у тях да продължат изследванията по архитектурата на църквата. По същите причини трябва да е била прекъсната и работата, когато отново през 1980-те години в Скопие и Охрид започва работа по нов проект за изследвания на архитектурата на църквата, при който е поставена задачата да се възстанови „изгубената“ документация по консервацията на паметника и да се провери отново състоянието му 30 години след реставрационните работи, а така

също да се подготви издаването на монография за неговите стенописи и за хронологията на сградата⁸⁰. При изпълнението на проекта, според участващия в неговото изпълнение главен архитект още по време на възстановителните работи през 1950-те години проф. Б. Чипан, бива реконструирана техническата документация, контролира се състоянието на архитектурата на сградата и дори се правят някои проучвания в олтарното пространство, но материалите не се публикуват⁸¹. Подготовката на монографията се възлага на проф. В. Корач – който в края на краищата се оказва малко заинтересуван от реализацията на проекта и изоставя работата си по него⁸².

Най-после, в началото на 1990-те години, арх. Б. Чипан, вече пенсионер и необвързан с никакви служебни задължения, решава сам да завърши изследванията на архитектурата и историята на църквата „Света София“⁸³. Подтик за работа му дава както професионалното му задължение, което той знае, че не е завършено до края, така и любовта му към паметника, на който е посветил най-хубавите години на живота си⁸⁴.

Чипан издирва и успява да открие документацията по реставрацията на паметника, включително фотограметричното му заснемане и дори всички материали от извършените в църквата и около нея сондажи, като пречертава наново архитектурните заснемания на плана и на стените, за което като практикуващ архитект той разполага с достатъчно добра подготовка. Както сам признава, той се стълкновява в работата си с най-големи проблеми във връзка с историята⁸⁵. Но тези проблеми не са само негови – няма автор, писал за църквата „Света София“, за когото неяснотата по отношение на историческата епоха, в която възниква този паметник, да не се оказва най-съществената пречка при определянето на неговата специфика и хронология. И това се отнася за всички изследователи, без разлика от тяхната националност. А за един автор от Македония през втората половина на XX век, който няма къде да се опре в манипулираната от много векове и от различни страни политическа история на страната, е още по трудно да се ориентира. С мъдростта на преживелия разпада на югославската империя Чипан се стреми да

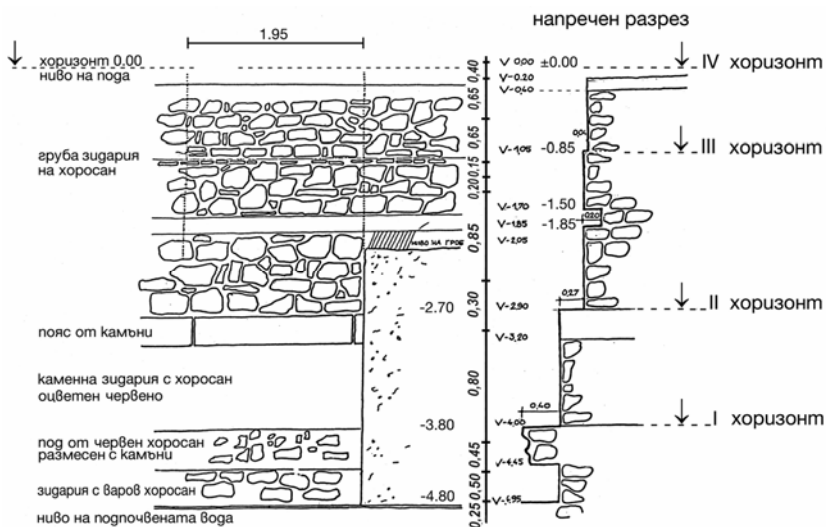
се абстрахира от политически предубеждения и етнически проблеми: „... в Римейската империя чак до XII век в Константинопол на престола седали императори, произлизащи от далечните провинции — като се започне от Средния Балкан, чак до Армения. Българският цар Симеон обявил за българи всички подчинени славянски племена, а сръбският крал Душан се провъзгласил за цар на сърбите, гърците и българите. Поради това и днес често повдиганият въпрос на кого принадлежат камъните на охридската Св. София става излишен. Абсурдно е да се твърди, че тези камъни са от Пафлагония, понеже главният инвеститор, император Михаил IV, бил оттам. При историческото изследване, лично за мен беше най-важно да открия и разгранича епохите, в които са се създали условия за строителство и положителна културна дейност, от периодите на ограбване и разрушаване. От това разграничаване на историческите условия аз създадох един от фундаменталните критерии за хронологическите данни. С тяхна помощ се опитах да се противопоставя на известни произволни и недоказани мнения“⁸⁶.

Като архитект, Чиопан търси своята опора в по възможност най-точното архитектурно заснемане на стените и плана на църквата с всички техни промени и наслагвания, следи от различните фази на строежа. Приемайки тази пъстра картина като даденост, той се стреми да се абстрахира от всички предубеждения, които биха повлияли за разграничаването на строителните периоди, без да се опитва да ги свързва с определени исторически събития. И — разбира се — без успех. Защото отделните строителни периоди, оставили следите си на паметника и определящи своята относителна хронология, не могат да се свържат в една цялостна картина, ако липсват опорни точки, около които те да се разположат. Но тук арх. Чипан има едно предимство пред предишните изследователи на църквата, защото разполага с данните от сондажите, направени във и около църквата през 1951 г. Това са четири геоложки сондажи пред северната и южната фасади на наоса, както и пред западната фасада на екзонартекса. Тези сондажи не са направени за проучване историята на паметника, а за установяване на геоложкото състояние на почвата пред най-заstraшените по отношение на статиката стени и трябва да послужат за определяне на мерките, които ще се предприемат за консервацията му. Но от тях са получени първите информации за разните слоеве на терена около и в самата църква, като

показват и дълбочината на твърдата основа, която варира на около 5–6 м под нивото на сегашния терен. Малко по-късно се прави и археологически сондаж с ширина около 4–6 м по цялата ширина на църквата, продължаващ също на север и юг от нея. Както при геоложките сондажи до северната и южната стена на наоса, така и тук се отива в дълбочина до твърда почва, под която на кота -4,85 м се появява и подземна вода.

Вторият сондаж е бил направен от Любинкович с изследователска цел, но сръбският археолог не публикува данните от него, понеже не отговарят на официалната версия за историята на паметника и той се постаравал те да изчезнат. На арх. Б. Чипан се отдава обаче да възстанови изцяло оригиналните данни и да ги използва за своите заключения относно хронологията на отделните строителни периоди. И най-после, в 1985 г., в рамките на научно-изследователския проект „Света София – Охрид“, организиран от Македонския републикански институт за защита на паметниците на културата и ръководен от него, биват изкопани за геомеханически изследвания на почвата 4 кладенеца-сонди до стените на екзонартекса. При тези сондажи се получават данни и за основите на западната стена на нартекса, която стига до 2,50 м под сегашното ниво на пода. В рамките на този научно-изследователски проект се отстранява турският под в олтарното пространство, за да се стигне до първоначалния под, като се вдигат и плочите, представляващи част от оригиналния инвентар от обзавеждането на интериора на храма, каквито са олтарната преграда и кивория⁸⁷.

Въз основа на резултатите от сондажите Чипан получава три опорни точки – или пет, ако се добавят и междинните. Първата опорна точка е първоначалната сграда, върху чиито основи и част от стените се изгражда втората постройка. И тази постройка е определила размерите, плана и ориентацията на следващите църкви. На тази постройка, която Чипан счита за римско секуларно съоръжение (покрит пазар или складови помещения), той ще отдели в своето изследване значително място, за да оправдае предположението си, като я отдели от следващите строителни периоди в историята на църквата „Света София“ – а те всички са във връзка с нейното по-късно предназначение⁸⁸.

Сондаж при външната северна стена на наоса
(по арх. Борис Чипан)

Втората сграда, построена на същото място след разрушаването на първата, е вече на височина на терена -2,70 м – а това е според Чипан „Втори хоризонт“⁸⁹. Макар и за определянето нивото на пода тук да липсват остатъци от подложката му или от самия него, един хоризонтален пояс от дялани квадри, както и стесняването на стената с 27 см дават указания за нова сграда върху по-стари основи. Тази постройка вече е с нартекс и кула със стълбище в нея.

За наличието на третата сграда на същото място, която арх. Чипан обозначава като „Трети хоризонт“ и чието ниво на пода е 0,85 м под пода на сегашната църква, той вади заключение от особеностите на нейната зидария и от един гроб, опрян непосредствено до северната ѝ стена. От тази сграда няма остатъци от под.

Четвъртата сграда на нулевото ниво е сегашната църква, изградена на 3,80 м над първата, 2,70 м над втората и 0,85 м над третата.

Този „Четвърти хоризонт“ Чипан разделя на две подфазы, за разграничаването на които той се опира на несъмнената и напълно очевидна разлика в градежа и в строителните материали, която разлика изследва подробно.

Това са четирите опорни точки, определящи нивото на пода на четирите сгради, построени на мястото на сегашната църква. И тъй като нито една от тях не се определя с абсолютни данни, които могат да дадат указания за времето на нейния строеж, Чипан се опитва да извлече от белезите на отделните постройки и тяхното разположение конкретни, макар и в значителна степен приблизителни данни. А ако дори и за датировката на последната сграда и нейните два строителни периода да сме особено затруднени, при това не на последно място от по едни или по други причини наложените в историографията мнения, колко повече трудности съставя датировката на първите три строежа, както и тяхното идентифициране и определяне на мястото им в историята на архитектурата!

Така наред с точните данни за вида и плана на тези три сгради, ние – наред с Чипан – от самото начало се сблъскваме с немалки противоречия по отношение на тяхното предназначение, а то е най-тясно свързано с времето на изграждането им, и преди всичко това на първата сграда. Че тя е била монументална и твърде значителна постройка, чиито три кораба са били с масивно покритие, е съвсем ясно дори от малкото данни, получени посредством сондажите. Но това е и единственото нещо, което знаем с положителност за нея. Чипан се мъчи с методи нямащи нищо общо с научната археология да уточни времето на нейния строеж – въз основа на дебелината на наноса от свличащата се земя пред западната фасада на църквата, построена в началото на XIV век, той изчислява неговото средно годишно увеличение и така стига до цифрата 46 см на сто години; и за да определи колко време е било нужно, за да се издигне теренът около църквата от нивото на първата постройка (-3,80 м) до нивото на „Четвъртият хоризонт“ (кота 0,00 м), за който приема, че отговаря на нивото към началото на XI век, той дели 3,80 на 0,46 и получава за нея една датировка в III век пр. Хр.

Че такъв изчислителен метод не може да се прилага в археологията, е излишно да се споменава тук и да се спори с автора по този въпрос, защото наносите не могат да се третират като постоянна величина, тъй като те зависят не само от свличащата се от височините около църквата тиня и почва – която при това никога не е константна – а и от други още по-важни фактори – в конкретния случай това е от една страна постоянното повишаване на терена около сградата в резултат от извършвани периодически ремонти и препокриване на покрива, каквито в течение на едно хилядолетие съвсем не са малко, а от друга страна и значителното увеличение на свличащите се от височините наноси след или по време на земетресение или земетресения, за които също сме информирани, макар и да не знаем нито техния брой, нито тяхната разрушителна сила. Във всеки случай времето, определено от „средния“ годишен нанос не може да ни ползва за установяване на макар и приблизителна датировка за първия строеж, нито пък на времето, разделящо отделните строителни периоди (хоризонти по Чипан).

Не може особено да ни ползва и предположението на Чипан относно предназначението на първоначалната сграда, в която той иска да види покрит пазар, т.е. некултово римско съоръжение. Ако това монументално и солидно съоръжение е имало предназначение на един вид античен „търговски център“, защото е трябвало да бъде построено извън градските стени и по такъв начин да представлява безпрецедентно изключение? А да обслужва пристанището във вид на складове за продукти и стока, която възможност Чипан също взима пред вид, е също тъй малко обосновано, като се има предвид, че Охридското езеро е било винаги затворено езеро и водните съобщения по него са могли свързват града най-много с намиращия се на отсрещната страна Лин, тъй като следи от други антични селища в близката околност липсват.

Арх. Б. Чипан отначало се смущава от разположението на първоначалната сграда, чиято ориентация значително се отклонява от оста изток-запад. Чак след като узнава, че и във Филипи една от първите църкви, построена по всяка вероятност върху

основите на античен храм, запазва също разположението му, той е готов да приеме и възможността първоначалната постройка да е била култово съоръжение. Но това съвсем не е рядко изключение, а дори по правило първите християнски църкви се строят върху основите на разрушени езически храмове – какъвто може да е бил и случаят с първоначалната сграда на мястото на сегашната църква, върху която трябва да е изградена и митрополитската църква на древния Лихнид – седалище на митрополта на Северен Епир. Но тук Чипан се натъква на ново противоречие, причина за което са малкото сведения за ранното християнство и неговото разпространение в този район. И също, разбира се, на въпроса какво е било населението, изповядващо християнската религия още в първите векове на християнството, когато дори в Рим то не е било особено силно разпространено – били ли са това римски колонизатори? Или както в Далмация, която се простира още по-на северозапад и следователно е по-близо до Рим, за етническия състав на чието християнско население по същото време сме по-добре запознати от историческите извори? А това са били предимно, ако не и изключително, местни жители⁹⁰.

Чипан преминава бързо на друга тема, понеже в официалните истории на църквата и този въпрос остава без отговор⁹¹ – а при ограничения брой свидетелства и сведения за това християнство отговор е в състояние да даде само археологията и тя действително дава потвърждение за неговото силно разпространение в необикновено големия брой останки от раннохристиянски църкви в Македония и нейните съседни римски провинции, построени през IV и V век, а разрушени предимно през първите десетилетия и малко след средата на VI век, т.е. още преди започването на „нашествията на славяните по време на Великото преселение на народите“. И макар дори изясняването на предназначението и датировката на първите две сгради под сегашната „Света София“ да не ни дава нови сведения по този въпрос, като едно от главните звена във веригата на църковната история тази църква спомага съществено за разширяването на нашата информация за най-ранния период на християнството.

Значителната разлика от 1,00 м в нивото на първата и втората сграда – или Първия и Втория хоризонт според Чипан – може да ни даде указание не само за равномерното и естествено повдигане на терена от наноси с течение на времето, но също и за вероятното разрушаване на първата сграда, за да бъде на нейното място построена църква. И това съкратява значително времето между строежа на двете сгради, което според „изчисленията“ на Чипан трябва да докаже датировката на втората сграда в VI век, т.е. в епохата на Юстиниан – за да оправдае и потвърди тази своя датировка той ще се постарее да привлече още и други аргументи, които според него я потвърждават.

Разтеглянето на срока между строежа на първата и на втората църква води обаче до няколко сериозни проблема. Първият от тях засяга първоначалната сграда. Независимо от това какви са били нейните функции – дали тя е била езически храм или покрит пазар (което е малко вероятно) – нейното запазване, дори и в разрушен вид, чак до четвъртото десетилетие на VI век, когато започва усилената строителна дейност на Юстиниан, е твърде съмнително. Вторият проблем е свързан с катедралата на Лихнидската митрополия. Досега не са открити в Охрид и по неговата близка околност никакви следи от такава сграда, която със своята монументалност да надминава всички други постройки в града, но и да заема в него централно място. Освен църквата „Света София“ – или по-точно нейната втора предшественица. А според установеното от традицията правило седалището на митрополита или епископа се намира извън стените на града, но в непосредствена негова близост. И третият проблем: кога и при какви обстоятелства тази църковна сграда с формите на голяма засводена базилика с нартекс и кула до западната си стена, е била разрушена?

И тъкмо по този въпрос историческите извори ни дават най-малко указания – единствено нещо, което знаем от тях с положителност, е, че в VI век седалището на митрополита на Северен (Нов) Епир се премества в Драч⁹². Но кога точно и по какви причини – изворите не съобщават. Както не съобщават и дали това преместване има някаква връзка със земетресението в гра-

да, след което цели три века не само липсват в изворите каквито и да било сведения за него, но и извършените досега по цялата му територия археологически разкопки и сондажи не откриват никакви свидетелства за живот през този период⁹³. Тук трябва да се подчертае, че голямата разлика между нивото на пода при втората постройка – Втори хоризонт според Чипан – и при следващата постройка – Трети хоризонт според Чипан – свидетелства не само за дълъг период от време, отделящ едната от другата, а и за значителни разрушения при втората, вероятно и допълнително затрупани от наноси, които са налагали повдигането на пода на значително по-високо ниво, поради което за основа на стените при новата църква вече не са използвани само основите на предишната църква, а и част от нейните стени на височина почти 2 м от пода.

Единственото сведение за разрушаването на Лихнид/Охрид „през време на Юстиниановото управление или императорство“, т.е. между 527 и 565 г.⁹⁴, получаваме от приписваната на Прокопий от Кесаря ТАЙНА ИСТОРИЯ⁹⁵, труд с много спорна автентичност и с твърде силни политически тенденции, според който Юстиниан бил причина за всички беди и злочестия, сполетели *ромейте* през VI век, между които безброй разрушителни земетресения и опустошителни епидемии – макар и повечето от земетресенията, за които притежаваме и други сведения, да са станали преди или след неговото управление⁹⁶. За земетресение в Лихнид Прокопий не споменава в своя основен труд върху строежите на Юстиниан⁹⁷; за такова земетресение не споменава и дори особено изчерпателния в своето изложение на събитията Комес Марцелин, описал най-подробно силните разрушения в Скупи/Скопие от земетресението в Дардания през 518 г.,⁹⁸ при което Лихнид очевидно не е бил сериозно засегнат, тъй като неговата митрополия функционира все още през същата и следващата година, когато бива ръкоположен за митрополит Теодорит – последният, известен от историческите извори лихнидски митрополит. Но дори и при такива чудовищни разрушения, за които Комес Марцелин пише⁹⁹, населението продължава и след земетресенията да живее по същите места – за разлика от Лихнид/Охрид, където

през следващите три века няма следи от живот. А от разказа на този византийски хронист¹⁰⁰ научаваме и че по същото време някакви си „гетски конници“¹⁰¹ опустошават и плякосват голяма част от Илирик, двете Македонии и Тесалия чак до Термопилите и Стария Епир, взимат заложници от *ромейското* население и ги изгарят заедно с къщите им или ги изколват пред градските стени. В този случай жертвите не са „проклетите еретици-ариани“ или репресирани от императора-монофизит „православни“, а „*ромей*“. И за никакви репресалии от страна на тези „гетски конници“ спрямо църквите на населението не става дори и дума – ако при тези грабителски (или наказателни?!) походи е била разрушена поне една от стотиците църкви, чиито останки разкриват археологическите изследвания, можем да бъдем сигурни, че гръцките хронисти нямаше да пропуснат да отбележат такова варварско деяние. Или, казано с други думи, събитията от 378 г. се повтарят, и то въпреки усилията на Анастасий да ги предотврати. Тези усилия обаче са закъснели, а за грешките и на този византийски император, както преди век и половина, ще трябва да заплати *ромейското* – а не *илирийското*! – население.

На това място трябва отново да се подчертае, че византийските хронисти много внимателно и точно разграничават разните етнически слоеве в империята. Така цялото местно население не само на Илирик, но и на провинциите Тракия, Скития (Добруджа) и Хемимунт (Одринска Тракия) те най-често наричат *илири* и го противопоставят на понятието *ромей*, както те назовават предимно представителите на администрацията, включително немногочислените римски колонизатори – но също така го противопоставят и на населението отвъд Дунав, на което дават различни имена, макар и да имат предвид едно и също население, принадлежащо на една и съща етническа група. Византийските и римските хронисти не крият, че от така нареченото *илирийско* население е съставен значителен контингент от наемната войска на империята, както и не крият факта, че от същите среди чак до втората половина на VI век произхождат и болшинството императори на Източната римска империя¹⁰². И ако

по-късно повечето гръцки хронисти, както и възприелите безкритично техните сведения съвременни историци, ще правят всичко възможно да дискредитират тези императори, представяйки ги за полуграмотни варвари, това тяхно определение може трудно да се съчетае не само с оценката на съвременниците им, но и със сведенията за техните способности на забележителни дипломати и военачалници, както и за техния принос за укрепването, разцвета и благосъстоянието на империята.

Както вече беше отбелязано малко по-горе, следващата сграда, предшественица на Охридската „Света София“, която Чипан обозначана като Трети хоризонт, е построена на ниво 1,85 м над пода на втората сграда. Тази постройка той иска да свърже вече не само с епохата на Юстиниан, но и непосредствено със строителната дейност на този император¹⁰³. Независимо от различни местни легенди, приписващи строежа на Охридската „Света София“ на Юстиниан – които при това са без изключение с късен произход – на нас ни липсват каквито и да било обективни съвременни изворни сведения, даващи основание за тях. След като нито Комес Марцелин в своята хроника, нито Прокопий Кесарийски в книгата си за строежите на Юстиниан споменава негови строежи в този град, както и в разрушения от земетресение Скупи, вместо тези два града се дава предимство на един нов град, Първа Юстиниана, който императорът основава и изгражда за прослава на родното си място и който ще трябва да бъде седалище на *възстановената от него архиепископия на Илирик*. Впоследствие гръцките титуляри на трона на Българската архиепископия в Охрид ще съчинят и тиражират легендата за идентичността на този град със стария митрополитски център, който от края на X век е седалище на българския патриарх – след 1018 година архиепископ. За да противопоставят Охридската архиепископия и нейните традиции на възстановената в 1235 година българска патриаршия със седалище Търново те ще използват всички средства на пропагандата, включително подправката на документи от византийската императорска канцелария, но с твърде ограничен успех¹⁰⁴. По същия начин и сръбските автори ще включат в своята дезинформираща

пропаганда всевъзможни измислици и „легенди“, свързващи Охрид с Юстиниан¹⁰⁵ – както и по-късно ще доказват „създаването на автономна патриаршия от Самуил“¹⁰⁶ – каквато в действителност още цар Симеон учредява в 919 г., и тя след 971 г. не е престанала да съществува, а само е местила седалищата си.

Ако Юстиниан не е определил за седалище на възстановената от него архиепископия на Илирик нито нейния исконен център Сирмиум – по това време лежащ до самата северозападна граница на империята и непрекъснато изложен на нападения отвън – нито силно разрушените Лихнид и Скупи, но и най-тясно свързаната с раннохристиянската традиция Сердика (София), причината за това е било явно желанието му да изтъкне на първо място своето родно място, свързвайки го с неговата исконна религия и също тъй исконна църковна организация. Ние имаме достатъчно основания да свържем новоучреденото и новопостроено седалище на тази възстановена от Юстиниан архиепископия с развалините при Лебане, Сърбия, наричани от местното население от незапомнени времена „Царичин град“. И ако все още у някои изследователи да има известни съмнения за такава идентификация, едва ли не най-силното доказателство за нея е начинът, по който този град се заличава от историята. Историята не познава друг случай, при който споменът за един град да е бил с такава перфидна и жестока прецизност изтрет. Целият град с неговите крепостни стени, девет грамадни църкви, административни и комунални съоръжения, жилищни домове и дворци, площади, улици, водопроводи, фонтани – всичко това е било сринато до земята, а строителните материали откарани надалече. Но и от жителите на този цъвящ град не са останали никакви следи – нито от живота им, нито от тяхната смърт. При продължилите 50 години разкопки от 1912 до 1962 г. и възобновени през 1980-те години върху цялата разкопана площ на града и на неговата близка околност са били открити всичко на всичко 306 дребни предмети, включително копчета от дрехи и случайни отпадъци от други битови съоръжения!¹⁰⁷ Не са открити икакви следи от „вражески нападения“ – никакви кости, никакви трупове – нито от „славяни“, нито от „готи“, нито от

„илири“, нито от „ромей“! И тъкмо този град, Първа Юстиниана, с неговите църкви и дворци на архиепископа и неговия клир, ни дава единственото възможно обяснение за разрушаването на още стотици други църкви в течение на няколко десетилетия от същия този шести век със започналото през него „Велико преселение на народите“ – но преди още то да започне, църквите са били вече разрушени! И докато цариградска патриаршия – този път съвместно с римокатолическата църква – издава един след друг безброй памфлети, пълни с клевети за този император и за неговата многостранна дейност, включително за църковната му политика, българската църква ще включи в своя календар между светците, които тя особено почита, името му *Свети Цар Управда* – а това е неговото рождено „илирийско“ име¹⁰⁸.

Но с разрушаването на църквите не се унищожава църковната организация на Илирик. По-малко от един век след тези събития върху развалините на бившата римска провинция възниква българската средновековна държава. И нейното население няма да дойде от „кой знае къде“ – нито от Горна Волга, нито от Памир, нито от Задкарпатието и Балтика, нито от Тян Шан или от Монголия. А още два века по-късно, в 871 г., X Вселенски събор в Цариград отново официално ще възстанови неговата църковна организация – и то в граници близки до тези, в които се е простираща и църквата на Илирик, и църквата на Първа Юстиниана. В 869 година папа Адриан II пък ще ръкоположи св. Методий на „овдовелия архиепископски трон на Илирик“ в Сирмиум/Срем.

Твърде малко от познатите ни исторически извори са били до такава степен манипулирани, както отнасящите се до тези събития официални документи не само на цариградската патриаршия, но и на римокатолическата църква. Водещият преговорите между България и Рим за статута на българската църква, представителят на папа Адриан II епископ Формоза Портуански, е отзован по време на преговорите и бяга в далечни земи, за да се спаси от заплашващия го съд. По време на вътрешните борби между разните партии сред върхушката на римокатолическата църква, възникнали във връзка именно със статута на българска-

та църква, той е избран за папа – и то тъкмо навреме, за да даде своята благословия за автономията на българската църква, провъзгласена на всенародния български събор в 991 година. Само пет години след това, непосредствено след смъртта му в 996 г., срещу него ще бъде открит съдебен процес, трупът му ще бъде ексхумиран, даден на поругание и хвърлен в Тибър, като преди това от него бива отрязана дясната ръка, с която е благословил българските „еретици“ – а това са учениците на светите братя Кирил и Методий.

В 919 г. цар Симеон обявява едностранно българската църква за независима патриаршия и след продължителна, но победоносна за българите война, налага на византийския император признанието на българската църковна автономия. Но не и на цариградската патриаршия, която обявява схизма над българската църква. В резултат на умели интриги от страна на Византия и със съдействието на Киевския княз Светослав значителна част от българските земи биват окупирани в 971 г. от византийски войски, но българският патриарх Дамян премества своето седалище отначало в Сердика/София, а малко след това в западните български земи, които през всичкото време са под контрола на българската власт и се управляват от представители на българската царска династия – това са синовете на управителя на „Третата част“ от българските земи, Никола, принадлежащи също на рода, от който е излязла царуващата династия: братята Давид, Моисей, Арон и Самуил, който става регент на българския цар Симеон-Роман, а след смъртта на последния във византийски плен в 996 г. бива коронясан за български цар. През следващите две десетилетия цар Самуил отстоява независимостта на своята държава в непосилна борба срещу Византия и нейните съюзници, обкръжили от всички страни България. В тази борба византийският император Василий II успява да привлече на своя страна не само всички съседи, но дори и някои от българските боляри. След сражението при Беласица в 1014 г. Василий II си спечелва прозвището „Българоубиец“, проявявайки небивала в историята дори на тези пълни с кръвопролития времена жестокост, като нарежда ослепяването на цялата залове-

на от него в плен 15-хилядна българска войска. Трябва обаче да изминат още четири години, ознаменувани от династични борби за българския престол след смъртта на Самуил, докато се сложи край на военните действия между България и Византия. Василий предлага на вдовицата на убития в 1018 г. от изменник последен български цар от династията, управлявала страната повече от два века, мир и побратимяване на двата народа. След продължителни мирни преговори, в които от българска страна участва заедно с царица Мария и българският патриарх, се стига до споразумение както по отношение статута на българската църква, чиято автономия Василий II тържествено признава за безспорна върху по-голямата част от територията на архиепископията на Илирик, респективно на Първа Юстиниана, така и по отношение на участието на българската династия в управлението на цялата страна. Наследникът на българския престол, Роман II, бива сгоден за двадесет години по-възрастната от него трета дъщеря на съимператора Константин – Василий е без деца, първата дъщеря на брат му Константин се е замонашила, втората, Зоя, е на възраст, в която не може да очаква да роди престолонаследник и само третата му дъщеря, Теодора, все още е в състояние да роди наследник на престола, обединяващ двете страни в династически съюз. Условиата на мирния договор обаче не се спазват от византийска страна. След смъртта на българския патриарх в 1037 година цариградската патриаршия поставя на негово място за български архиепископ гърка Лъв Пафлагонски. Роман II и неговата майка, царица Мария, са обвинени в заговор и измяна – Роман II бива ослепен, а майка му затварят в манастир. Срещу обвинената в схизма българска църква се взимат драстични мерки: всички български църковни стради биват или сринати до основи, или се правят негодни за богослужение, като куполите и олтарите им биват разрушени – и тези мерки се провеждат върху цялата територия на бившата българска държава.

Тези събития намират изцяло отражение върху следващите фази от строежите, изпълнени след двата първи предшественика на Охридската „Света София“ на същото място – свидетели за

отделните етапи от бурната история на българската църковна организация. Ако и стигналите до нас исторически извори да не ни предават пълната картина от развоја на събитията след 1019 и особено след 1037 г., именно археологическите изследвания – и то не само върху църквата „Света София“ в Охрид, но и върху всички църкви по цялата територия на Първата българска държава, от Бутринт и Дринопол в Албания до Дръстър и Несебър на север и изток – ни потвърждават мерките, взети от цариградската патриаршия срещу българската църква и нейните молитвени храмове. На цялата тази територия до средата на XI век биват сринати до основи всички църкви или в най-добър случай те се правят негодни за богослужение, като олтарите и куполите им се разрушават. И това се вижда съвсем ясно не само при разкопаните останки на старите български столици Плиска и Преслав, чието съществуване прекъсва напълно през XI век, но и при останките от епископските и енорийските църкви, които можем да проследим по списъка на епископиите на Българската архиепископия в сигилиите на Василий II¹⁰⁹. А в Плиска и Преслав, където част от крепостните стени остава по време на войната непокътната, разрушените църковни постройки показват ясно срещу кого е воювала византийската войска.

* * *

Всички сръбски автори – в това число и арх. Борис Чипан – се опитват да свържат изграждането на третата предшественица на Охридската „Света София“ с някакво възстановяване на митрополията на Лихнид/Охрид през първата половина на IX век, т.е. непременно *преди* присъединяването на Охрид към българската държава, макар и точното време на това присъединяване да не е известно¹¹⁰. При това присъединяването на значителни територии в западната част на Балканския полуостров към българската държава, започнало още от Пресиян (836-852) и продължило при управлението на Борис (852-889) не става нито по време на никакви „грабителски походи на татарското племе бугари“ според думите на сръбските автори¹¹¹, нито във време на война с Византия, а по мирен начин в хода на обединението на цялото

българско население¹¹² на Балканския полуостров в границите на българската държава, на което Византия не е в състояние да се противопостави. И това обединение ще стане в рамките на неговата църква и църковна организация, чието основаване стига назад чак до апостолските времена¹¹³. За покръстването на туй население през 864 година споменават единствено късни и силно манипулирани византийски извори – всъщност се покръстват само известни среди от управляващата върхушка на българската държава, дошли на юг от Дунав във връзка с преместването на политическия и административен център на страната¹¹⁴, докато основното население изповядва християнството. Ние имаме достатъчно основания да приемем, че и възстановяването на Охрид и неговата църква като митрополитско седалище става по същото време и можем да цитираме в този смисъл дори свидетелството на архиепископ Теофилакт Охридски, приписващ строежа на Охридската „Света София“ на княз Борис в числото на посочените от него „седем съборни храма“, при което българският княз, „сякаш запалил с вярата си някакъв светилник със седем свещи“¹¹⁵. Новото изграждане на църквата „Света София“ в Охрид, и то на мястото на старата и разрушена митрополитска църква в града, се извършва като утвърждение на традицията, с която градът е свързан от раннохристиянската епоха – тази църква се превръща в паметник на християнството, преживял всички превратности от историята, разрушаван и отново построяван, способен да преживее и превратностите, които ще претърпи в следващите векове, през пет от които ще стане и молитвен дом на чуждоверски завоеватели, без до смени името си.

В този смисъл арх. Чипан съвършено необосновано допуска извършването на някакво обновяване на старата митрополитска църква в Охрид през първата половина на IX век, при което предполага, че „над насипа от земя и развалини все още са стояли зидове, каквито и днес може да се видят при някои археологически паметници. Такива зидове са се задържали над земния насип особено при онези части от сградата, които са по-малко подложени на разрушение, а това са зидовете от източната фасада и особено онази част от нартекса, която е до кулата-стълбище. Съобразно с това обновяването се заключавало само в надзидване на стените до необхо-

димата височина, с преоформяне на прозорците и вратите според новото ниво на подовете. Когато споменах по-рано за скромно обновяване, имах предвид покривната конструкция. При невъзможността да бъдат обновени и сводовете, зидовете са изравнени на определена височина, а покривът е направен от дървена конструкция по цялата дължина на наоса, без купол¹¹⁶.

Нито данните от сондажа, нито историческите извори дават основания за тези предположения. От сондажите при църквата се вижда, че стените на разрушената през VI век църква – независимо от това дали тя е била разрушена по време на земетресение или при някакви други обстоятелства – са били сригнати на височина до 2 м над основите, а развалините им са лежали до църквата, като през следващите три века били затрупани с наслагвания от земя, свличаща се от височините. Поради това едно разчистване на терена и надзидване на развалините заедно с изграждане на дървено плоско покритие, както допуска Чипан, е било невъзможно. Така че при следващата строителна фаза – Третия хоризонт според Чипан – най-правилното решение е било теренът да се изравни до височината на запазените зидове, които да се използват с дълбоката им субструкция за основи на новата сграда, построена върху цялото пространство на старата митрополитска църква, но вече не като трикорабна базилика, а кръстокуполна църква от най-разпространения в българското църковно строителство от IX и X век архитектурен тип с масивни стени на кръста, върху които стъпва куполът.

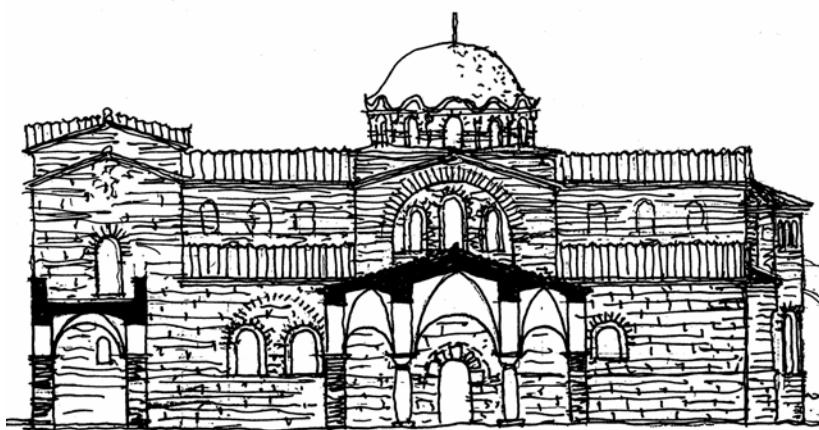
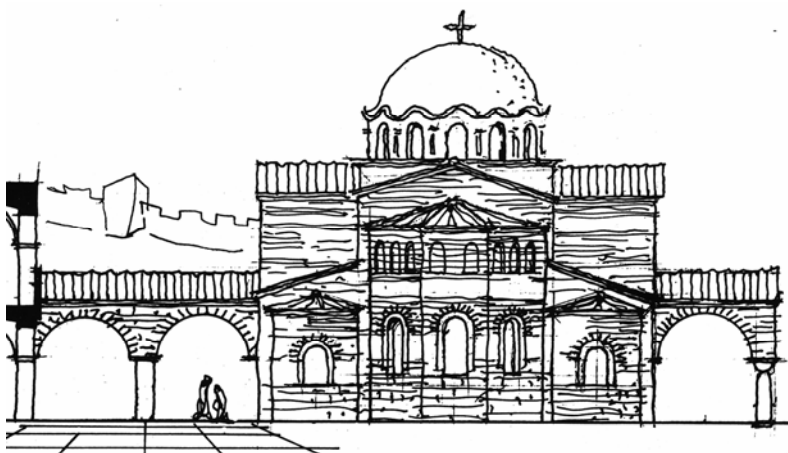
Отсъствието на съществена разлика в зидарията на стените, т.е. на тяхното основно ядро, а не на облицования слой, която Чипан констатира при Третия и Четвъртия хоризонт, забележима и на скицата от сондажа, както и отсъствието на разграничение при пода на двете сгради, потвърждава тази връзка между изградената по всяка вероятност именно в началото на последната трета на IX век църква с нейната предшественица, предположение за която са изказвали досега мнозина изследователи – също както предположението, поддържано и от мене, че Охридската „Света София“ още при строителната фаза от началото на последната трета на IX век се явява в същия архитектурен тип, който представя и църквата, преустроена през 990-те години.

За пръв път австрийският историк на архитектурата Владимир Сас-Залозиецки посвещава на този особено характерен и специфичен за българското църковно строителство архитектурен тип изчерпателно изследване още в 1955 г., преди завършването на реставрационните работи по Охридската „Света София“¹¹⁷, като посочва тази църква заедно с църквата „Свети Йоан Кръстител“ в Несебър за главните изходни точки в неговата морфология и еволюция, определяща ясно основните черти на българската средновековна архитектура по цялата територия на средновековна България, които я разграничават от византийската архитектура. Този труд се посреща твърде неприязнено от съветските автори, не се цитира от тях и по този начин остава непознат за българските изследователи, на които се препоръчва в изследванията си да поддържат тезата за гръцко-византийски произход на българското средновековно изкуство, изключваща по известни политически причини неговия автохтонен произход, а следователно и неговите връзки с паметниците на „Югославската република Македония“¹¹⁸.

Изследванията на редица чужди автори и на първо място на гръцките историци на архитектурата Николаос Муцопулос¹¹⁹ и Панайотис Вокотопулос¹²⁰, през 1970-те години публикували голям брой църкви от райони, гранични на българската средновековна държава, дават нови потвърждения на тази теза. А това потвърждава изказаното от някои изследователи¹²¹ предположение, че още в строителната си фаза от последната трета на IX век църквата „Света София“ показва своята най-тясна връзка с останалите съвременни архитектурни паметници по цялата територия на българската държава, но и със сградите, които ще възникнат през двете фази от обозначения от арх. Б. Чипан като Четвърти хоризонт етап от строителството на тази църква. Внимателният анализ на зидарията на църквата и по-специално на нейното основно ядро, а не на облицовачния слой, води до заключението, че тази извънредно здрава и солидна зидария е била до голяма степен съхранена и при преустройството на църквата през 990-те години.

Сръбските реставратори ще направят всичко възможно да скрият този факт – в науката ще бъде установено като аксиома твърдението, че при завземането на Охрид от византийците в 1018 г. църквата „Света София“ била разрушена и построена наново едва в средата на XI век от архиепископ Лъв. А за да се попречи проверката на това твърдение, лишено от всякакви потвърждения от историческите извори и от изследванията на строителната субстанция на църквата, умишлено не се извършват сондажи в самата стена – или ако такива са били направени, резултатите им се прикриват. Това не е забелязал и арх. Чипан, който явно е бил подведен от своите сръбски колеги и се заблуждава от вида на външната облицовачна зидария, която стига само до около два метра над основите, след което се заменя с друга. Старото ядро на зидовете обаче е забележимо и под облицовката на източната фасада, извършена на два етапа – след нейното разрушаване на височина приблизително над два метра от земята е изпълнена нова облицовачна зидария върху същото основно ядро на стените, състоящо се от грубо обработен камък с голямо количество свързвател, както при долната част от зидовете, разкрита при сондажите. Тези зидове са били много здрави, особено в източната част на църквата, където поддържат свода и конхите на апсидата и страничните помещения, но също при сводовете над страничните кораби и средния кораб. Поради това – за разлика от купола и сводовете¹²² – стените явно не са могли да бъдат разрушени при започнатото след 1037 г. събаряне на църквата¹²³.

Може би това е било и причината църквата тогава да не бъде изцяло построена отново, а след разрушаването на нейния купол само да бъде престроена – но вече във вид на засводена базилика с фалшив напречен кораб (неизлизащ извън очертанията на страничните кораби), като същевременно са построени и галерии над страничните кораби със стълбище към тях в нартекса, завършващи в източната си част със затворени помещения (параклиси) над протезиса и дяконикона, достъпни само откъм галериите.

„Света София“, Охрид

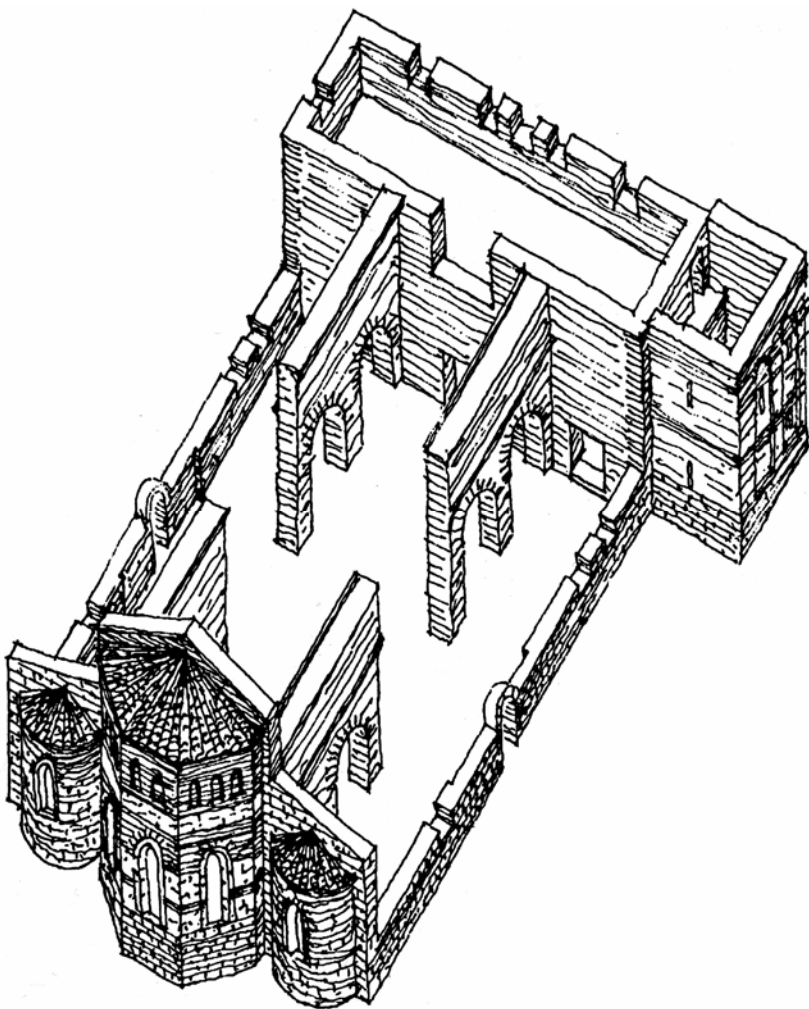
Изглед от изток и юг

Реконструкция на фасадата с централния купол и южния портал

Скици арх. Борис Чипан

В този смисъл арх. Чипан предлага и една своя скица, която според него показва състоянието на църквата „Света София“ от Първата фаза на IV хоризонт. Запазените досега части от църквата, стигащи на височина до около 2 м, му дават основанията да допусне, че строежът от тази фаза, за който предполага, че е от 990-те години и свързва с царуването на Самуил, не е бил завършен и църквата е достроена около средата на XI век от архиепископ Лъв. За подкрепа на това свое предположение той прави подробен анализ на декоративната външна зидария, запазена в долната част на църквата, като я сравнява със зидарията на другите църковни постройките от края на X и началото на XI век в границите на днешната Република Македония. А причина за незавършването на строежа според него може и трябва да е била недостиг на финансови средства, както и влошеното от началото на XI век външно и вътрешно положение на страната, заставена по това време да води войни на няколко фронта.

Тези предположения на арх. Б. Чипан са напълно неоснователни, тъй като засягат само облицовачната зидария, докато внимателното наблюдение на стигналата до нас строителна субстанция на църквата показва, че е запазена и значителна част от основното каменно ядро на стените в източната част на църквата (светилището), но също и в нартекса, а и в средния и северния кораб до сводовете. Съображенията му за обема на съхранената до днес строителна субстанция на храма, противоречат и на строителната практика, запазена по традиция от много столетия, както и на всяка логика. Защото строежът на църквите започва винаги със светилището (олтара) и първо се изграждат изцяло стените, включително сводовете и куполът, а едва след това се пристъпва към тяхната облицовка. Но и обстоятелството, че външната декоративна зидария от тази първа полуфаза е запазена само до височина около 2 м, съвсем не е доказателство, че по време на тази строителна фаза декоративната зидария не е била изпълнена на цялата височина на храма – при южната фасада можем да забележим остатъци от декоративната облицовачна зидария и на по-голяма височина, примесена с късна зидария, а това ще ни доведе до други изводи.

„Света София“, Охрид, аксонометрия
Първа подфаза от Четвъртия хоризонт
Реконструкция и чертеж арх. Борис Чипан

Не по-малко неприемливи са разсъжденията на Чипан и относно някакви външни, обективни пречки за завършването на постройката, като липсата на средства и войните с Византия. Извършеното от Самуил в значителен обем възобновяване на охридската „Света София“ и нейната украса, както и изграждането на целия комплекс от дворците на патриаршията, са във връзка с преместването на столицата и седалището на патриарха в Охрид, както и с коронясването му за български цар, което той предприема непосредствено след смъртта на законния български цар Роман-Симеон подир пленяването на последния от византийците и смъртта му в 996 г.¹²⁴ В десетилетието след битката при Ихтиман в 987 г. българската държава достига върха на своята мощ и това обстоятелство трябва да намери отражение в най-представителната постройка на новата столица. През туй десетилетие и чак до първите години на новото хилядолетие войните на Самуил се водят извън границите на българската държава, а от военните походи в царската хазна се стичат несметни богатства. Йоан Скилица¹²⁵ съобщава за сто кентинария, т.е. десет хиляди литра злато, взети от византийците при завладяването на царския дворец в Охрид през 1018 г. Това сведение, колкото то и да изглежда преувеличено, все пак не може да не се вземе предвид – такава сума би била достатъчна за изграждането на няколко десетки сгради от размера и вида на патриаршеската катедрала, така че да се твърди, че поради липса на средства тя не е била завършена, е пълна безсмислица. Обстоятелството, че времето между решението за преместването на столицата и самата коронация във възобновения и богато украсен патриаршески храм е било вероятно твърде кратко, може да обясни не само оставянето на наоса на храма без стенописи, но същевременно говори, че основната строителна субстанция на църквата, останала от предишната постройка, изградена през последната трета на IX век, е била запазена, като строителните работи са засегнали преди всичко външния ѝ вид и нейната украса.

Украсата на църквата с декоративна пластика (фрагментите от олтарната преграда) ни дава също важни доказателства за ней-

ното датиране значително преди средата на XI век. Паралели от скулптурната украса намираме в цяла поредица български църкви от X век не само в югозападните райони на Първата българска държава, но и в останалите части на страната – това са на първо място релефите от Преслав, от „Свети Стефан“ в Несебър, от църквата при Земен, от църквата при Дреново, в Нерези и „Свети Ахил“ в Преспа. В публикациите за тези църкви тяхната скулптурна украса никога не е разглеждана от изследователите като единно цяло, а изолирано; за нея се дават най-често фантастични датировки в рамките на осем столетия, и то въпреки нейното несъмнено единство в стилово, иконографско и технологическо отношение. А самият факт, че досега нито един чужд изследовател не се е заел с този в действителност не особено сложен, но твърде бризантен въпрос, говори много ясно за нежеланието на специалистите да навлизат в тъмната област на отношенията между средновековните държави на Балканите – в това отношение дори богатият материал, събран от А. Грабар в неговия обобщаващ труд за византийската скулптура¹²⁶ поради не особено професионално написаните коментарии към него и произволните му датировки не запълва празнотата от сериозни изследвания по този въпрос.

„Света София“, Охрид
Мраморна плоча с изображение на птицата феникс
Фотоснимка Георги Трайчев, 1918 г.

При внимателно разглеждане на южната фасада на църквата „Света София“ ще видим сред необикновено пъстрата ѝ зидария всевъзможни остатъци от строителни материали, отнасящи се към различни епохи. И тези материали явно не са употребени с цел да придадат на постройката особен екзотичен облик, при-същ по-скоро на някакъв *patchwork* – или казано не тъй изискано, по нашенски, *парцалена черга* – при това съвсем не както подобава на представителна сграда, седалище на архиепископ. Сред този малко елегантен кърпеж на стените, за да могат що годе да изпълняват своето най-обикновено предназначение, виждаме и някои по-особени тухли – или по-скоро парчета от тухли, защото сред тях няма да видим повече от една изцяло запазена. Те са по-особени не само поради техния тъмнокармъзен цвят, но и с по-издължената си форма. А ако проверим и размерите на единствената запазена изцяло, ще установим, че се отклоняват значително от почти стандартните размери на византийските тухли, чиято дължина е обикновено една стъпка, т.е. близо 32 см $\pm$ 1 см. Дължината на тази тухла е 34 см, или половин лакет, а това са стандартните размери за тухлите при по-старите постройките в целия Западен Илирик и те свидетелствуват за една своя по-стара традиция, свързана с римската империя, запазена в Южна Италия до зрялото възраждане под названието *bracio da lano*. На това обстоятелство, както и на използването на тази мярка като модул при определянето на пропорциите на сградата, аз вече обърнах внимание преди много години в други мои изследвания¹²⁷. Затова тук само ще спомена този факт с уговорката, че такива тухли са използвани само при по-старите фази от строежа, и то по всяка вероятност при облицовачната зидария на постройката от началото на последната трета на IX век. По същото време на повече или по-малко представителни църковни сгради в България, като Софийската „Света София“, но и първата по време църква в Бояна, малката сграда без свободни опори на купола, виждаме вече също така и как започва да се използва многоцветната декоративна тухлена зидария с особено дебел слой хоросан, която ще се превърне при своето развитие в зидария със скрити междинни редове¹²⁸.

Охрид, „Света София“

Детайл от зидарията на южната стена

В средата тухла от облицовката на постройката от IX век

Снимка 1999 година

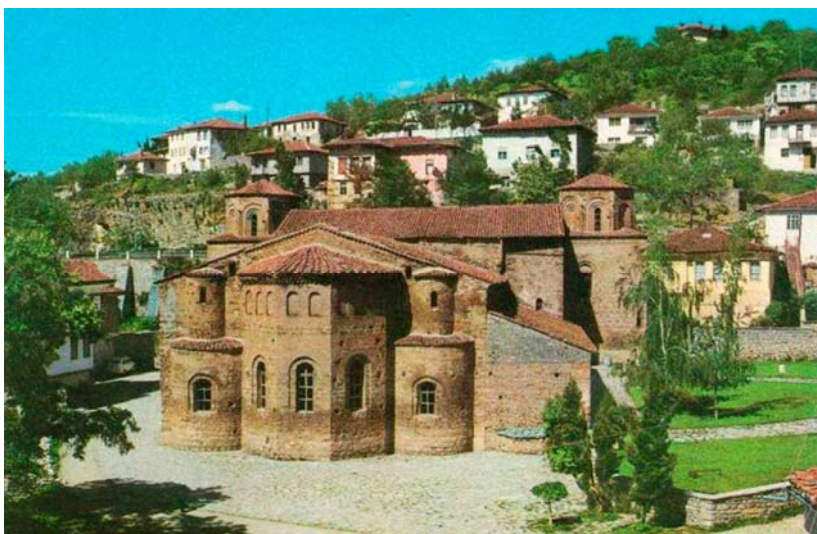
Този тип зидария няма да срещнем при нито една от строителните фази на Охридската „Света София“. Ще срещнем обаче при нея в строителната фаза от средата на 990-те години други варианти декоративна зидария, присъщи на българските църкви от X и особено от началото на XI век. До нас са стигнали много малко паметници, изпълнени изцяло с подобна зидария – това са на първо място пет църкви от Костур, чиито куполи и светилища единствени са преживели разрушенията от времето на съдбоносното за българската църковна архитектура време на архиепископ Льв – комуто при това се приписва дори строежа на Охридската „Света София“! При останалите църкви такава декоративна зидария обикновено ще открием само в най-долната част от стените им и тази тяхна зидария съставя много главоболия на изследователите при търсенето на всевъзможни причини за различния градеж в едни и същи църкви¹²⁹.

Охрид, „Света София“
Част от източната фасада
Фотоснимка 1999 година

В Охридската „Света София“ най-добре е запазена оригиналната облицовачна зидария от строежа на Самуил през средата на 990-те години на източната фасада, макар и там да не е стигнала до нас по цялата височина на стената и в горните регистри е отчасти „закърпена“, и то твърде небрежно, по време на ремонта на сградата, който Чипан нарича Втора фаза от IV хоризонт. В най-горната си част източната фасада е облицована изцяло наново – а там са и външните стени на параклисите над протезиса и дяконикона, които принадлежат към новото строителство от този период, както фронтонът зад главната апсида.

В строежа от 990-те години декоративната зидария следва само по-старите образци, при които така наречената *клетъчна зидария* още не е достигнала разнообразието от форми, за което изградените през първите две десетилетия на XI век Костурски църкви ни дават по-добра представа.¹³⁰

Охрид, „Света София“
Източна фасада
Фотоснимка Интернет, 2000 г.

Охрид, „Света София“
Част от източната фасада
Фотоснимка 1999 година

Охрид, „Света София“
Част от южната стена (горе) и от северната стена (долу)
Фотоснимки 1999 година

Арх. Борис Чипан не забелязва – или не желае да забележи – че на южната външна стена на църквата зидарията е много груба и смесена – от зидарията на обозначената от него като „Първа фаза на IV хоризонт“ църква там намираме много малко запазени фрагменти, а останалото представлява обикновен кърпеж на облицовката, извършен обаче с материали и техника, които отриваме и в горния регистър от зидовете, изградени по време на „Втората фаза от IV хоризонт“. Както Чипан сам установява, на това място се е намирал порталът, свързващ църквата с двореца, който той приписва на строителството на архиепископ Лъв и части от който доживяват до началото на XIX век като резиденция на турския управител. Тази резиденция, известна под името „Сараи на Исмаил паша“, била разрушена чак в 1808 година от Джеладин бег, а строителният материал от тях – незабавно разграбен от охридчани¹³¹.

Считам за излишно да коментирам приложената тук снимка – от нея се вижда ясно, че на южната стена на църквата разрушаването ѝ е било много по-напреднало, отколкото на източната и северната страна, а понеже изграденият по време на „Първата полуфаза“ портал бил вече също разрушен, декоративната зидария на южната стена на църквата била само закръпена с подръчни средства¹³². А туй съвсем не съпада с тезата за цялостен нов строеж на „Света София“, извършен от архиепископ Лъв – от такъв нов строеж няма и следа. Това, което е било направено с полуразрушената великолепна патриаршеска катедрала на Самуил, не е нищо друго, освен най-примитивен и некадърен ремонт: вместо с монументален купол с размери, каквито няма куполът на нито една съвременна византийска църква, интериорът на църквата се засводява и от кръстокуполна тя се редуцира до обикновена трикорабна базилика.

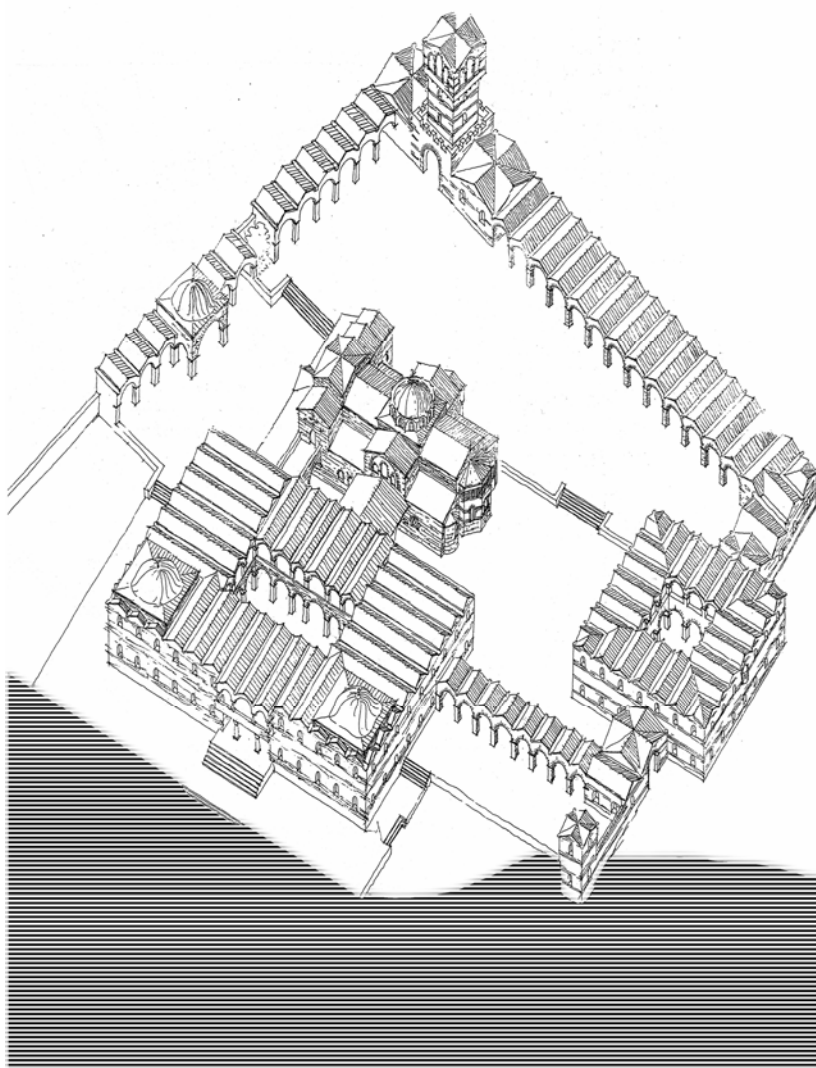
Но за архиепископ Лъв на практика нямало и друга алтернатива – не на Самуил, а на него са липсвали средства за строежа на представителна църква, отговаряща на ранга на седалището на архиепископ Охрид. Несметните богатства на царската хазна изнася още Василий II, а след напускането на града от елита на българската аристокрация и ресурсите на църквата се свършват.

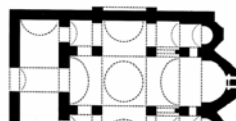
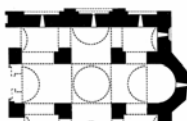
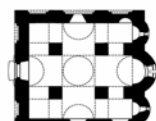
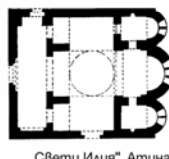
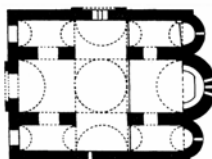
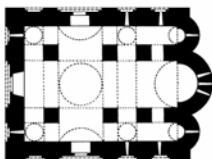
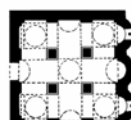
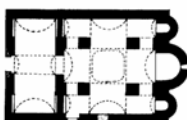
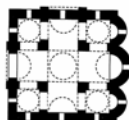
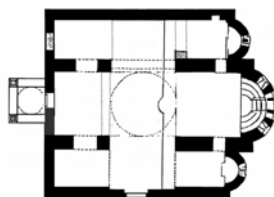
Охрид, „Света София“
Част от южната стена
Фотоснимка 1999 година

Но даже и да е бил в състояние да осигури средства за строеж на своя катедрала – колкото това и да е невероятно – в средата на XI век в Охрид не са останали никакви майстори-строители, художници и занаятчии от придворните ателиета, които биха могли да го реализират. Техните следи ще открием на много места, предимно в Цариград, Киев и Новгород,¹³³ а също и в Южна Италия, та дори и в Сицилия. Но и между тях няма да намерим нито един строител, който би могъл да изгради купол с размерите на разрушения купол от църквата на Борис и Самуил. Чертежите и реконструкциите, които арх. Чипан прилага в своята монография за Охридската „Света София“ като строежи на архиепископ Лъв от средата на XI век, са твърде впечатляващи, но нямат нищо общо с действителността – такъв купол и с такива размери няма да видим вече на нито една византийска църква не само до края на съществуването на империята, но и в целия поствизантийски период до XIX век.

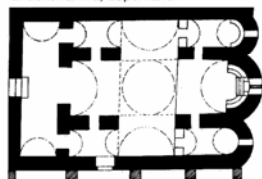
В този смисъл реконструкциите на арх. Чипан – колкото това и да е неприятно на мнозина сръбски и македонистки автори – не представят ефимерните строежи на *гръцкия* архиепископ Лъв, а строежите на *българските* владетели Борис и Самуил и на също така *българските* патриарси Герман, „*наричан и Гаврил, [светителствувал] във Воден и в Преспа*“¹³⁴ и Филип, „*[светителствувал] в Лихнида, в древността наричана Сасарипа, а сега Ахрида*“¹³⁵. Тези реконструкции могат да ни дадат днес само най-бледа представа за едно минало величие, за един феномен, какъвто в духовната и културна история на средновековието е без прецедент – както без прецедент са и архитектурните паметници на Преслав с тяхната художествена и скулптурна украса или паметниците на Преславската книжовна школа, които ще подхранват в продължение на още много столетия руската, но също така и сръбската култура, а и културата на късното средновековие в българските земи през нейния следващ разцвет от XIII и XIV век, преди тя отново да потъне в мрака на чуждоверското владичество, но този път за близо половин хилядолетие.

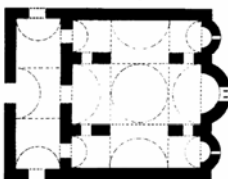
Охрид, Патриаршията
Аксометрия
Реконструкция арх. Борис Чипан

Епископията, Евритания

„Панаксиотиса“, Гавролимни

0 1 2 4 6 8 10 м

Планове на кръстокуполни църкви със стълбове

За определяне на вида и архитектурния тип на сградата, която арх. Б. Чипан обозначава като Първа фаза от IV хоризонт и за която счита, че не била завършена, не по-малко значение от нейната зидария имат стигналите до нас остатъци от нейната първоначална строителна субстанция в интериора на църквата. И макар да използваме за тази цел до голяма степен и неговите наблюдения върху паметника, те водят до съвсем различни изводи от нашите.

От най-голямо значение за нас в този случай са особено масивните стълбове в квадрата, образуван при пресичането раменете на кръста, изявени много ясно в плановата концепция на сградата. И тук ние нямаме налице пресичане на надлъжния и напречния кораб (трансепт), според Чипан, понеже напречното рамо не излиза извън очертанията на външните надлъжни стени на църквата, а както е показал сондажът на същото място, те не са излизали никога извън тези очертания, т.е. нито една от предшестващите сгради не е била с напречен кораб, като например Софийската „Света София“. И същият този архитектурен тип срещаме – при това не като изключение, а като един от най-разпространените в църковната архитектура от IX/X век – по целия Илирик, на юг до Митрополията в Евритания¹³⁶ и Богородичната църква, седалище на епископията на Дрино поле¹³⁷ в днешна Албания, а на изток чак до „Свети Йоан Кръстител“ в Черноморската Месемврия/Несебър. И при всички тези църкви масивните стълбове носят *купол*, а не *полукръгъл* или *кръстат свод*, както предполага Чипан и за който съвсем не са нужни тъй солидно изградени стълбове, способни да носят тежестта на големия централен купол, поета отчасти и от пандантивите. Такъв свод над централния квадрат допуска без всякакво основание и Б. Шелевалд в своята дисертация за църквата „Света София“,¹³⁸ но както Чипан правилно отбелязва, подобно решение във византийската архитектура не е познато.¹³⁹ Покритие с кръстат свод срещаме в ранносредновековната църковна архитектура на запад, както при малката църквица „Санта Комба де Банде“ в Галиция от края на IX век и твърде близката на нея по своите архитектурни форми църква „Свети Зенон“ в Бардолино на

Гардското езеро,¹⁴⁰ но Охридската църква няма и не може да има нищо общо с тези две църкви.

За определяне архитектурния тип на тази църква арх. Чипан изхожда в своето изследване от установените при сръбските и македонските „историчари“ концепции, от които му е трудно да се освободи, макар и те да противоречат на неговите собствени наблюдения и изводите от тях. За него е твърде голяма крачка дори оборването на официално възприетия в тяхната теза постулат, че и да е имало на същото място преди това други църкви, от тях не е останало нищо и църквата „Света София“, тъй както я виждаме днес, е построена „от основи“ през средата на XI век от архиепископ Лъв, а нестигналия до нас неин купол е бил разрушен от турците. Че строителният маниер, в който е изградена Охридската „Света София“, е особено характерен за старата традиция на църковната архитектура в българските земи, Чипан не иска да каже направо и със заобикалки говори за някаква неточно дефинирана „традиция с дълбоки корени в Охрид“, за която „свидетелстват и забележимите останки на Юстиниановия храм, обновен през първата половина на IX век“.¹⁴¹ Той отбелязва и че тези архаични особености в архитектурата на Охридската „Света София“ не са съвместими с константинополския концепт на поддържан от мраморни колони купол с 12 или 16-странен тамбур, „подобен на този от Ески Имарет от първата половина на XI век“, какъвто би трябвало да очакваме от съвременната сграда на архиепископ Лъв.¹⁴² Но те не са съвместими и с особеностите на византийската църковна архитектура от епохата на Юстиниан, и то не само защото Софийската „Света София“, при която Чипан намира връзка с Охридската църква, няма нищо общо с Юстиниан и неговата епоха. На нас архитектурата от епохата на Юстиниан ни е добре позната и за нея са характерни големите базилики с плоско покритие и допълнителни пристройки, остатъци от които са разкопани в голямо количество и по цялата територия на Илирик. Но и останките от самия купол, открити през време на реставрацията от 1950-те години в подпокривното пространство не подкрепят така наречената „константинополска концепция“. И понеже тези материали по много добре известни

причини не се споменават по-късно от изследователите на църквата, като обикновено не се показват и снимки от тях, трябва на това място да се даде дословно текстът от монографията на Чипан:

„В документацията от консерваторските работи през 50-те години разполагам с изворни данни за материала, техниката и външния вид на покривите от XI в., а мога и лично да свидетелствам. По време на една фаза от работата старият покрив беше изцяло отстранен, за да се направи нов. Тогава се показва покривът над олтарното пространство в неговото оригинално състояние, макар и без керемиди, но се виждаха техните отпечатащи върху мазилката на свода. Ясно личеше наклонената повърхност на двата ската до мястото на корнизите, които са били напълно унищожени по време на периода на рушене, предлагащ голямото обновяване на храма през третата фаза [XIV в.]. Както е обичайно за средновековната техника, насипът над свода беше направен от варов хоросан с прибавка от счукани тухли и керемиди, но това, което тук беше оригинално и досега неவிждано на други средновековни храмове, се показва в най-дълбоките слоеве от насипа близо до корнизите. За да се облекчи товарът на свода, в този слой имаше керамични съдове с насочени надолу отвори, а над тях беше поставен сравнително тънък слой хоросан.“

Това са така наречените гласници (рус. голосники), каквито срещаме и при изградените също от български майстори руски храмове от X-XI век – запазен е един такъв гласник от Новгородската „Света София“ с четлив български надпис *стефанъ ѿ҃лѣ* [писал].¹⁴³ Макар и на руските изследователи да не е много приятно идентифицирането на българските строители при техните архитектурни паметници, този надпис говори недвусмислено в негова полза, защото, както е известно, името Стефанъ не е руско (руската форма е Степан), а гръцката форма на името е *Στέφανος* и при това гръцките художници и строители, които според съветските автори изградили и новгородската „Света София“, не пишат имената си с кирилица.

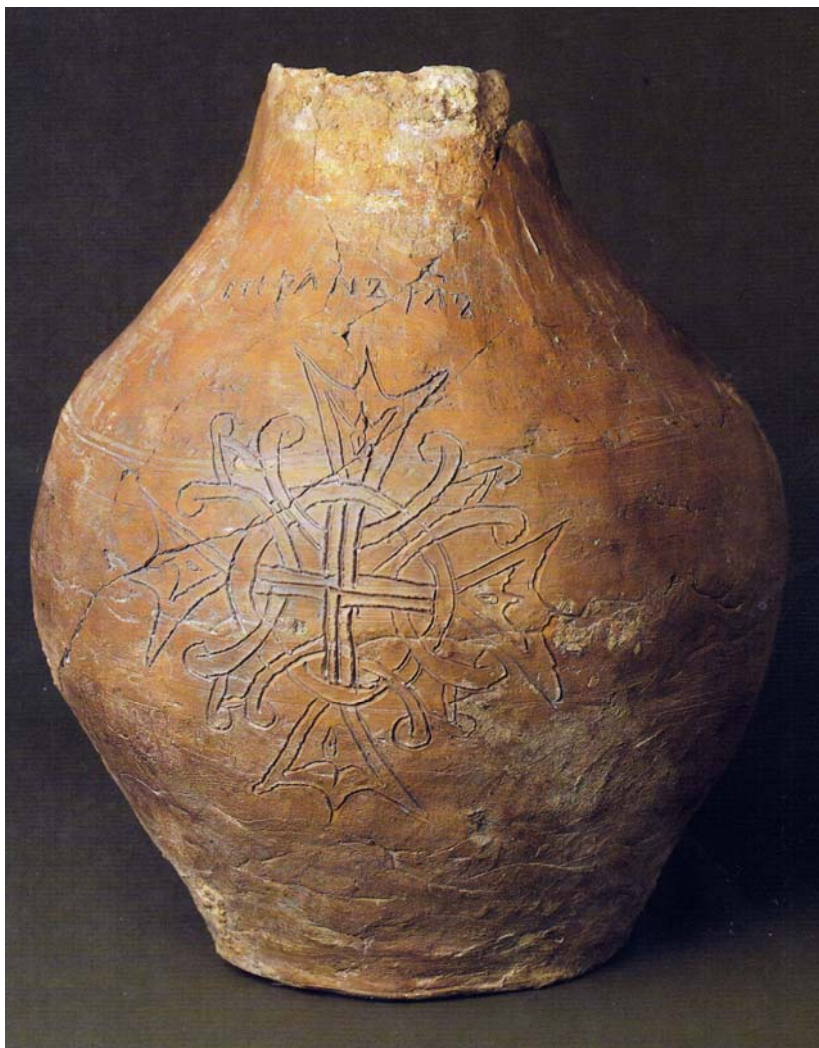
Борис Чипан обаче не е единственият свидетел, заговорил за това откритие по време на реставрацията. Във връзка с тази находка от керамични фрагменти/гласници особено интересни са и подробностите, които дава за тях археологът от Охридския музей, Владо Маленко и които също трябва да се добавят тук в дословен български превод:

Гласници от купола на църквата „Света София“ в Охрид
Охридски Народен музей
(Фотоснимка Охридски Народен музей)

Детайл от Новгородския гласник

Гласник от свода на църквата „Света София“ в Новгород, XI век
Печена глина, сграфито, 30.3:25.2 см
Санктпетербург, Държавен Ермитаж
Инв. № 1989/1
(Фотоснимка: Държавен Ермитаж)

„В течение на 1955 и 1956 г. върху архитектурата и живописа на църквата Св. София в Охрид бяха извършени консерваторски работи в широк обхват. При разкриването на свода над олтара и на централния свод до мястото на първоначалния купол се откриха над 2000 керамични съдове. Поставени с отворите надолу в три реда над олтарната апсида и един ред върху централния свод като лек, но същевременно обемист строителен материал, те попълвали и ограничавали пространството между сводовете и двускатния покрив. Тази находка спада между най-значителните не само на наш терен, но е и засега единствена както по богатство на форми, така и в количествено отношение сред градското приложно грънчарство. При нея са застъпени амфори, амфороидни стомни без и с орнаментика и пластическа пъпковидна украса, грънци за готвене, питоси, съдове с равно дъно и широк венец, както и биконични строителни грънци с различна форма. Между тях различаваме напълно нови съдове, към които спада строителната керамика (табл. III, фиг. 1 и 2), но също и употребявани съдове от трапезната керамика (табл. IV, фиг. 1-4). Това води към заключението, че една част от керамичните съдове е специално изработена за запълване на пространството над сводовете, а друга част е събрана от населението като дар за църквата. Застъпените типове керамични съдове от тази находка са познати от средновековното грънчарство, при което се следва традицията на формите от византийската епоха, от античността, та чак до металната епоха с присъствие на автохтонни елементи. Авторът на обработването на част от този материал, д-р Блага Алексова, въз основа на аналогични находки от Средна Европа, Южна Русия, България и Югославия, както и въз основа на мястото на намирането на тези материали, което спада към най-стария архитектурен дял от църквата, датира керамичния материал от IX до XI век. Това мнение съвпада със заключенията на Р. Любинкович и Д. Коцо, които датират църквата от края на X и началото на XI век. По-късно Б. Бабиц, въз основа на известни признаци от типологията на външния вид и техниката на изработката, стига до заключението, че само част от този огромен керамичен фонд може да се свърже с X, респективно XI век, докато останалата част и особено определен вид от т. нар. строителни съдове, трябва да се датират в XIII и чак в XIV век. Голямото количество от този материал и особено различните форми със специфични типове и варианти съставят основата за типологическа и хронологическа класификация за периода от X до XIV век. Най-вероятно е, че трапезната и строителната керамика са непосредствено свързани със строителните похвати и етапи на строителство в църквата за целия този период. Затова при проучването е необходимо да се извърши групиране на съдовете съответно на тяхното местонахождение на покрива. За отбелязване е, че амфороидните стомни от Св. София представляват развит прототип на трите амфороидни стомни, откри-

ти на ранносредновековния некропол в местността „Свети Еразъм“, чийто произход е византийски, появява се в VIII и съществува до XI век¹⁴⁴.

Макар и от това тъй изчерпателно и важно описание на откритите под покривната конструкция керамични фрагменти да не научаваме нито как тези съдове, части от покривната конструкция на олтара и от купола на „разрушената до основи“ според болшинството изследователи или „изградената само до 2-3 метра височина“ според арх. Чипан църква, са могли да попаднат чак под покрива на „изградената от архиепископ Лъв църква“, нито защо през следващия половин век не може да се намери нито един от прекалено заетите сътрудници на Охридския музей, който да сортира и класифицира такова важно за историята на архитектурата откритие. Също остава загадка как небезизвестният директор на Прилепския музей Бошко Бабич е успял да открие сред керамичните фрагменти и такива от XIV век, при положение, че сред балканското приложно изкуство има твърде малко художествени жанрове, които да запазват толкова консервативно многовековната традиция във формата и в декора. Обяснение на тези въпроси не дава и арх. Чипан в своя претендиращ за обективност труд – той само регистрира някои от фактите, без да се опитва да ги коментира.

Много важна е обаче една подробност от описанието на Маленко, която допълва бележките на Чипан. Докато последният говори много общо за мястото, където са открити гласниците: „в най-дълбоките слоеве от насипа над свода ... близо до корнизите“, Маленко конкретизира това място: „на свода над олтара и на централния свод до мястото на първоначалния купол“ (курсив мой – А. Ч.), като под „първоначален купол“ той явно не разбира купола в постройката на архиепископ Лъв, а в нейната предшественица, като се позовава на датировката на Любинкович и Коцо за тази постройка, „от края на X и началото на XI век“, както и на датировката на Блага Алексова за керамичните фрагменти (гласниците) „от IX до XI век“. За количеството на тези керамични съдове/гласници Чипан не казва нищо, като оставя у читателя впечатлението, че трябва да са били намерени *няколко* – два, три пет и т.н. – такива счупени

съдове, попаднали там по неизвестен начин, а не, че това са „**над 2000 керамични съдове**“, по думите на Маленко, т.е. наистина огромен брой остатъци от свода, *но и от купола* на Самуиловата постройка от средата на 990-те години. На своя чертеж Чипан не отбелязва купола от тази постройка и иска да наложи на читателя версията си, че Самуил е могъл да докара строежа на наоса само на височина от около 2 метра – поради липса на средства или на време. И църквата стояла повече от половин век тъй недовършена, докато се появил архиепископ Лъв, за да я завърши. Но и за да построи параклиси над пастофориите! – А как се е влизало в тези параклиси, преди да се добавят галериите над страничните кораби, той не обяснява. И не може да обясни, защото такива галерии не могат да се построят в една кръстокуполна сграда без трансепт, излизащ извън нейните надлъжни стени. И оттук вече става съвсем ясно, че нито „завършената от архиепископ Лъв Пафлагонски“ сграда е имала купол, нито такъв е изграден при преустройството на църквата в XIV век, нито пък турците са го разрушили при преръщането на църквата в джамия. **Купол е имала преустроената от Самуил в средата на 990-те години църква, а най-вероятно и сградата, построена през последната трета на IX век.** За да носят такъв купол, стените на кръста още при тази първа постройка са били подсилени по такъв начин, че да образуват огромни стълбове на четирите му опорни точки в подкуполното пространство – при покритата със сводове базилика с галерии над страничните кораби от средата на XI век такова подсилване на стените вече не е нужно, а това означава, че тези подсилени като стълбове стени са остатък от същата сграда от началото на последната трета на IX век и са включени в строежа на Самуил по всяка вероятност дори без да бъдат преизградени.

* * *

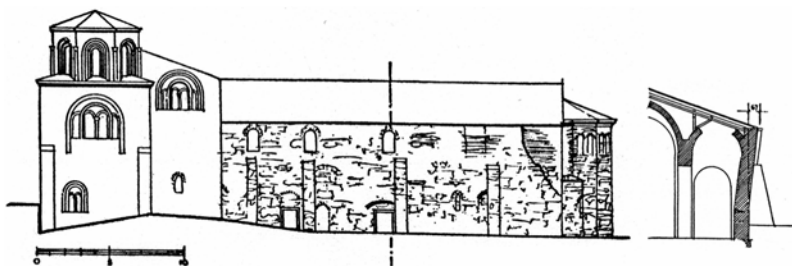
На това място трябва да се добавят и още няколко бележки за строителния етап на Охридската „Света София“, отнасящ се към дейността на архиепископ Лъв от средата на XI век и обозначен

от арх. Б. Чипан като Втора фаза от IV хоризонт, а така също и за неговите строители.

Болшинството изследователи считат, че този етап включва цялостното изграждане на църквата „Света София“, приписвано на дейността на архиепископ Лъв Пафлагонски около средата на XI век – независимо от това дали преди е имало на същото място и друга църква, която е била разрушена, или изобщо там не е имало никакви постройки. Това схващане се основава единствено на вмъкнатата в текста на ръкописа от Парижката Национална библиотека Cod. gr. 880, fol. 407^v–408^r бележка, отнасяща се към българския архиепископ Лъв „**пръв от ромеите, хартофилак на Великата църква**“ и гласяща „**Той съгради долната църква на името на Светата Божия Мъдрост**“¹⁴⁵. Макар и едно такова сведение съвсем да не е безпроблемно и – както показва практиката – да не може да се приеме безусловно като факт, изследователите дори не си правят труд да проверят неговата автентичност и достоверност, като с това се озовават в цял лабиринт от противоречия – и то дълбоки противоречия във всички области на науката, които по един или по друг начин са свързани с паметника: история на архитектурата и на изобразителното изкуство, политическа история и богословие, респективно църковна история, но също така и с въпросите на научната консервация и технология. Тези изследователи не си взимат бележка от многото сходни случаи, които показват колко уязвими са в действителност писмени сведения за строежи „от основи“ – едва ли не всички такива сведения след проверката им се оказват неверни, а строежите „от основи“ най-често са вторични и дори третични постройки, издигнати върху основите на други предишни сгради; един от безбройните примери за тази практика е и ктиторският надпис на нашата Боянска църква¹⁴⁶. А считаното от изследователите като безспорно сведение за строежа на Охридската „Света София“ дори не е съвременен паметен надпис, а вметната бележка, поместена в един ръкопис, писан повече от сто години след строежа и то в далечния Цариград¹⁴⁷.

За ниското техническо и художествено ниво на зидарията от този етап в изграждането на църквата вече бяха направени съответни бележки. Сравнението ѝ със зидарията на която и да е църква от X/XI век в границите на българската държава и съседните на нея райони, ще ни покаже колко те са различни. По цялата територия на Илирик по това време се забелязва силно изявена тенденция за украса на външния облик у църковните постройки, постигана не само с различен вид декоративна зидария, но и с полихромия при тази зидария, изразена в яркото противопоставяне на естествените багри на тухлите и варовия хоросан, а също и с разнообразяване гладката повърхност на фасадите с пластични средства – лизени, арки, корнизи. Всичко това е свързано с екстровертирния характер на църковната архитектура, характерен за изкуството в западната част на Балканския полуостров, диаметрално противоположен на интровертирния характер на гръцките църкви, при които до XI век не се отделя особено внимание на тяхната външност, за разлика от интериора им, където се съсредоточава художественото оформление.

В зидарията на „Света София“ от строителната фаза в средата на XI век не откриваме нито един от белезите на местното изкуство и това ни дава основания да извадим заключението, че строителното ателие, извършило ремонта на църквата, не произхожда от Западния Балкански полуостров, а е докарано от някоя далечна византийска провинция – че не е дошло от Цариград, от където бихме очаквали да го докара бившият хартофилакс на цариградската „Света София“ архиепископ Лъв показва също и ниската професионална квалификация на строителите от това ателие. И за нея можем да съдим не само от тъй небрежната външна зидария, но и от неговото неумение да се справи с най-обикновени строителни задачи – изграждането на сводовете – защото лошо построенят свод над южния кораб за малко не предизвиква срутването на сградата¹⁴⁸. Пропукан също както и другите сводове над средния и северния кораб, той постепенно се прекъсва и южната стена започва да се накланя навън, при което дори впоследствие построените контрафорси не могат да предотвратят неизбежното падане на стената.

Охрид, „Света София“
Южна фасада и разрез през южния кораб
Състояние на сградата в 1950 година
Чертеж: ЮНЕСКО

Това е и главната причина за тъй наложителното укрепване на строителната субстанция на църквата, като основна част от нейната консервация. За предотвратяване на срутването в южния кораб ЮНЕСКО изпраща едни от най-добрите световни специалисти по реставрация¹⁴⁹. И тяхната задача се състои именно в изпълнението на сложна техническа програма, която по това време югославските инженери не са в състояние да изпълнят. В тяхната задача не влиза проучването на архитектурата на църквата извън нейната статика и общото състояние на зидарията и основите. Затова предварителните проучвания се съсредоточават изключително върху строителната субстанция на сградата – подробностите относно хронологията и атрибуцията излизат извън компетенцията на чуждите специалисти, а не се и изискват от тях. При определянето на реставрационната програма всички проблеми, свързани с историята на църквата – но и с нейната художествена и пластична украса, включително нейните стенописи – са поставени на заден план. И това ще улесни сръбските археолози и историци да успеят навреме да предотвратят всички изследвания по околния терен, но и в самата църква, което е против правилата, повсеместно възприети при опазването и консервацията на паметници на културата. И това ще се отрази не само върху познанията ни върху историята на църквата, но и върху историята на нейните стенописи.

Разкриването и разчистването на стенописите в Охридската „Света София“ предизвиква най-голямата изненада за историята на средновековното изкуство в Югоизточна Европа. Макар и няколко фрагмента от стенописната украса на църквата да са били разкрити и публикувани още в края на 1920-те години¹⁵⁰, а в 1954 г. в Париж излиза и албум с фотоснимки на всички дотогава известни фрагменти от тези стенописи,¹⁵¹ това, което се появи пред очите на участниците и гостите на XII Международен византоложки конгрес в Охрид през 1961 г., надмина дори и най-смелите очаквания на специалистите и любителите: цялата художествена украса на светилището на църквата, в която се включват не само олтарът с апсидната конха и сводът над нея, но също протезисът и дякониконът – при това отлично съхранена и с напълно свежи багри. Разчистени бяха също и стенописите в наоса, много от които вече бяха известни на специалистите – те обаче не събудиха същото възхищение, и то не само поради по-лошата си съхраненост, но главно поради техните по-ниски художествени качества, неизлизащи извън рамките на конвенционална провинциална живопис.

За повишеното внимание на историците и зрителите – специалисти и любители на изкуството – особена роля трябваше да изиграе обстоятелството, че на тях им се предложи извънреден по своето положение и значение паметник на византийското, при това столично изкуство: катедралата на титуляра на автономна архиепископия, стояща в йерархията на източноправославната църква непосредствено след цариградската патриаршия, и то изградена от нейния първи предстоятел. А първият от архиепископите на тази църква, бившият хартофилак на Цариградската „Света София“ Лъв Пафлагонски, е една личност, добре известна не само на историците, но и на богословите, със своя особен принос за изострянето на конфликта между източната и западната църкви, довел в 1057 г. до окончателния разкол, в който християнската църква се намира вече близо хиляда години. В този смисъл беше и най-естествено високохудожествената стенописна украса в светилището на църквата – но и в нейния наос! – да се свърже с византийската столица. Нещо

Св. Евстатий
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка 1999 г.

Сънят на Яков, детайл
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка ЮНЕСКО

Възнесение Господне, детайл
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка ЮНЕСКО

Св. Григор Чудотворец (?)
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка 1999 г.

повече: понеже в самата столица от същата епоха не са стигнали до нас никакви произведения на монументалната живопис, стенописите на Охридската „Света София“ бяха обявени за репрезентативни за цялата столична византийска монументална живопис от XI век и за един вид еталон, по който вече трябва да се сравнява стилът и иконографията на останалата византийска живопис от същата епоха.

В този смисъл, в доклада, който видният съветски изкуствовед В. Н. Лазарев бе натоварен да прочете на конгреса, темата е ЖИВОПИСТА НА XI-XII ВЕК В МАКЕДОНИЯ, а основната тенденция – ролята на Византия, и по-специално на Цариград, за възникването и развитието на изобразителното изкуство в западната част на Балканския полуостров. И, естествено, тази роля се изявява най-силно още в „първия забележителен паметник на византийската църковна живопис по територията на сегашната Република Македония“, както Лазарев квалифицира стенописите в Охридската „Света София“.

В текста на своя доклад и в обемистия справочен апарат към него съветският изкуствовед в твърде сбита форма и само за пълнота отделя малко място и за някои схващания, които не отговарят на постулатите, които той застъпва в доклада си и които от тогава нататък ще станат основна норма, към която ще се придържат всички изследователи от Изток и от Запад¹⁵². Единствено тезата му за някаква специфична школа, и то обособена въз основа на етническият произход на местното „славянско“ население, среща силна съпротива от определени среди, представени също на конгреса, които не желаят и не могат да допуснат способността на „новозаселилите се в страната славяни“ да дадат такъв значителен принос в хилядолетната култура на Югоизточна Европа, изхождаща от традициите на нейното гръцко население.¹⁵³ Също както Габриел Мийе, създал теорията за „Гръцката провинциална школа във византийската архитектура“¹⁵⁴, Лазарев дори не се и опитва да конкретизира по място и по време създаването на такава художествена школа, пренебрегвайки всички данни на историята и географията – но и данните на църковната история, които в случая ще придобият особено важно значение.

Св. Григор Двоеслов
Стенопис в светилището на Охридската „Света София“
Фотоснимка 1999 г.

Както беше отбелязано малко по-горе, нито разчистването на стенописите, нито тяхното проучване е включено в основните задачи при консервацията на застрашената от срутване църква, програмата за която е съставена преди започването на работата по нея. Не особено високото качество и лошата съхранност на дотогава разкритите стенописи в наоса на църквата не дават никакви основания да се очаква някакво сензационно откритие при разчистването на живописи в светилището, сведения за която са получени от малки сондажи под варовата мазилка. В този смисъл и ръководителите на работите по обекта, начело с археолога д-р Радивой Любинкович, са уверени, че с това разчистване ще могат да се справят и местните специалисти, притежаващи по това време вече необходимата опитност, получена в практиката им по разчистването на стенописите в значителен брой сръбски църкви. Още в самото начало на работата обаче, при разкриването на първите изображения в светилището на църквата, реставраторите намират живопис със забележителни художествени качества и много добра съхранност. Макар и при разчистването на стенописите в олтаря да е било издадено най-строго разпореждане да не се правят абсолютно никакви сондажи навътре под живописния слой,¹⁵⁵ в апсидната конха те се натъкват на по-ранна живопис, чието съществуване не може да се скрие, тъй като този факт обръща особено внимание и на чуждите реставратори – командированите от ЮНЕСКО Форлати, Бранди и Фрьодево. Горният живописен слой се сваля, и тогава се разкрива една от най-интересните композиции в цялата балканска стенна живопис на средновековието, която ще стане предмет на оживени спорове, без досега да намери своето вярно обяснение¹⁵⁶.

Откриването на композицията в олтарната конха на църквата „Света София“ поставя много въпроси относно историята на тази църква, но и дава някои важни отговори на тях. А понеже както въпросите, така и отговорите към тях са особено неудобни за повечето от изследователите, като обръщат наопъки много от техните хипотези, тук трябва да се занимаем по-подробно с тяхната същност.

Богородица Никопея
Мозайка в апидата на „Света София“, Цариграг
867 година
Фотоснимка: Dumbarton Oaks Press

Вплътяването на Словото
Детайл от композицията в апсидната конха
Начало на последната трета на IX век
Фотоснимка 1979 г.

Богородица Никопея
Детайл от композицията в апидната конха (горен слой)
Около средата на XI век
Фотоснимка 1979 г.

Още най-повърхностното сравнение на двете изображения от апсидната конха на светилището (олтара) в Охридската „Света София“ – върху горния и долния живописен слой – показва голямата разлика между техния иконографски тип, тяхното съдържание и техния стил. По отношение на иконографския тип тази разлика не се проявява обаче във второстепенни белези, каквито определят различието при необозримото число варианти от композицията, представяща седяща на трон Богородица с Детето-Исус на скута, известна под общото название Богородица Никопея. При изображението от долния слой Богородица не държи на скута си своето детенце Исус, а обгърнатия от сиянието на мандорлата Христос Емануил – Вълпътено Слово. Това е според пророчеството на Исаия *„Личбата, която сам Господ ще даде: Девицата ще зачене и ще роди Син, и ще Му нарекат името Емануил, което ще рече: в нас е Бог“*¹⁵⁷. Както този символичен образ няма нищо общо с миловидното детенце в безбройните изображения, създавани в течение на много векове по целия християнски свят, също и майка Му тук не е любящата, или радостната, или угрижената девица, а **Великата Майка** от дохристиянските мистични учения и от гностицизма, тържествуваща над света в славата си: **Чистата девствена Материя, оплодена и одухотворена от Бога, за да изяви в света Неговото Второ Лице.**

* * *

След изказването на най-изтъкнатите капацитети в областта на византийското изкуство в полза на версията за украсяването на църквата със стенописи по време на архиепископ Лъв, т.е. между 1037 и 1057 г., тази теза се приема днес повсеместно без колебание и уговорки¹⁵⁸. Иконографските и стиловите особености на стенописите обаче решително ѝ противоречат. Първостепенна роля за датирането и атрибуцията на стенописите в Охридската „Света София“ играе нейната декоративна система, и то най-вече при централната композиция и изображенията на църковните учители в светилището на църквата. Защото не само е невероятно, но и невъзможно за Лъв Пафлагонски, един от

главните подстрекатели за разрыв с Рим и от най-изявените врагове на римската църква, да поръча на художниците да изобразят между най-изтъкнатите църковни учители (сред които са поставени и славянските равноапостоли Кирил и Методий) такова дотогава – а и до сега! – недостигнато при украсата на източноправославните църкви число от папи само няколко години до окончателното скъсване на отношенията между двете църкви. При това имената на някои от изобразените папи, канонизирани само от западната църква, се повтарят с имената на папи, заемащи апостолския престол през първата половина на XI век. Това е възможно само за българската независима и автокефална патриаршия, която с това изтъква своите връзки с другите християнски автокефални църкви и своето равноправно отношение спрямо тях¹⁵⁹ – идея, която отговаря на идеите, застъпвани от Самуил при неговото коронясване в патриаршеската църква на новата столица на българското царство, но не и на възгледите, застъпвани от представителя на цариградската патриаршия в този град, архиепископ Лъв Пафлагонски.

Въплътяването на Словото, които съставят и главната тема на спора между църквата на Илирик и „православната“ църква по време на църковните спорове на съборите в Сердика и Сирмиум в средата на IV век до Втория вселенски събор в Константинопол през 381 г., когато почти всички епископии и митрополии в Илирик, Малка Скития, Тракия и Хемимунт, но също и в голяма част от източните диоцези, са отлъчени от църквата¹⁶⁰. Тези представи са предавани в продължение на много столетия от нейната духовна и художествена традиция – именно срещу тези нейни идеи и срещу тази нейна традиция се бори цариградската патриаршия заедно с римокатолическата църква, като ги обявява за еретически¹⁶¹. Затова и при преустройството на сградата в средата на XI век апсидната конха в светилището на църквата е била наново изписана – и това е конвенционалното изображение на Богородица Никопея от горния живописен слой, свалено през 1954 г. и изложено понастоящем в южния кораб на наоса¹⁶². Тази нова живопис е творба на *същите* художници, изписали през *същия* строителен период в средата на XI век и стените на наоса. И

техните твърде скромни творчески възможности отговарят вече на упадъка на изкуството, последвал блестящия негов разцвет от епохата, приключила с разгрома на Първото българско царство в 1018 г.

Но освен стиловите разлики при двете изображения в конхата на главната апсида на Охридската „Света София“, съществуват и по-важни семантични разлики, за същността на които никой от изследователите по едни или по други причини не взима отношение. И тъкмо тези разлики са тъй важни за разбиране същността на живопистта в църквата и същността на изповядваното от българското население християнство, че без тяхното познаване не могат да се разберат сложните отношения между българската и византийската църква – а ключ за разбирането на тези сложни отношения ни дава тъкмо тази композиция. И нейната специфичност не се крие в **„отдавна отживелия консерватизъм на образния ѝ език със застиналата неподвижност и фронталност на изображенията“**, както изследователите единодушно я квалифицират, а в символите, с които тя дръзва да изобрази най-сложните понятия на християнския гностицизъм, надминаващи възможностите за разбиране дори на високообразованите учени изкуствоведи на XX век. Но също и нейният експресионизъм и надемоционалният ѝ заряд, с които тя е в състояние да хипнотизира дори и най-преситения съвременен зрител. Затова противопоставянето на това **„упадъчно и безнадеждно консервативно“** изображение срещу **„модерното, прогресивно и реалистично“** изображение в апсидата на цариградската „Света София“ най-точно ще ни покаже и в какво се състои разликата между външното и показно „православно“ християнство на Византия и християнството на „българските еретици“, чиито църкви биват многократно сивани до основи, а самите те заради техните убеждения – изгаряни на клади, прогонвани от родината им и в новите им убежища отново гонени и изгаряни.

Изображенията на светителите от долния регистър на стенописите в светилището, включително на римските папи, също както композициите в пастофориите с тяхната извънредно комплицирана от богословска гледна точка декоративна система, са били само

замазани с дебел слой варова мазилка, но не и унищожени – този слой варова мазилка ги е и консервирал и е позволил те да преживеят не само цялата византийска епоха, но и турската власт, когато църквата „Света София“ е превърната в джамия¹⁶³. Тези стенописи имат редица стилови и иконографски паралели не само от същото време, но и от същото българско придворно художествено ателие, което след 971 година следва пътя на българските патриарси в Сердика (София), Преспа и Охрид. Това са стенописните фрагменти от „Свети Георги“ в София, „Свети Лаврентий“ във Водоча, „Свети Ахил“ в Преспа, от Десятинната църква в Киев и икони от Новгород и Устюг, сега в Третьковската галерия, които стесняват по време дейността на това ателие в рамките на последните две и половина десетилетия от X и първото десетилетие от XI век¹⁶⁴.

За дейността на това ателие само до преди две десетилетия не се знаеше нищо. Наистина, почти едновременно със стенописите от светилището на Охридската „Света София“, сред развалините на църквата „Свети Лаврентий“ при Водоча бяха открити и разчистени няколко фрагмента от стенописи, напълно закрити при нейното възстановяване през XII век. Два от тези стенописни фрагменти бяха вече известни и на В. Н. Лазарев, който към своя доклад на конгреса в Охрид добавя една фотоснимка, направена очевидно още преди свалянето на стенописа и неговото излагане в Щипския музей. Лазарев отбелязва „**несъмнената стилистична близост**“ на тези фрагменти със стенописите от светилището на Охридската „Света София“, поради която те „**не могат да бъдат поставени извън границите на XI век**“¹⁶⁵, без да се опита да си изясни обстоятелствата, при които са били изписани стенописите в епископската църква на Струмица – и което е не по-малко важно: кога, при какви обстоятелства и колко пъти тази църква е била изграждана и разрушавана. За пълната дезинформация по този въпрос Петър Милкович-Пепек ще посвети цяла монография¹⁶⁶.

Христос Емануил
Детайл от композицията в апсидната конха
Начало на последната трета на IX век
Фотоснимка 1979 г.

Когато през май 1971 година под живописиста от XIII век в тамбура на софийската църква „Свети Георги“ бяха разкрити неизвестни до тогава остатъци от по-долния живописен слой с изображения на ангели¹⁶⁷, цялата предистория на стенописите от светилището на Охридската „Света София“ и от „Свети Лаврентий“ при Водоча получава ново осмисляне. И тук вече ние можем да се позовем не само на стиловата близост на всички тези стенописи, които без никакви колебания трябва да се отнесат към дейността на едно и също художествено ателие. Също и историческите извори, колкото те и да са оскъдни за този тъй важен период от българската история, ни помагат да си изясним странстванията на българския патриарх, заедно с представители на българската власт и майстори от придворните ателиета. И първата станция по време на това странстване е Средец/Сердика, след която следват западните предели на българската държава, които византийската окупация не може да обхване – а те стават новият център на българската държава, където през следващите десетилетия се извършва усилено църковно строителство и художествена дейност. През тези десетилетия придворните строителни и художествени ателиета ще изградят и украсят цяла поредица от забележителни църковни постройки и дворци не само в новия център на българската държава – а това са новата епископска църква в Струмица¹⁶⁸, църквите и дворците в Преспа и Охрид, но и първите забележителни църковни постройки в Киевска Русия и Новгород, построени след извършеното от българската църква покръстване на русите¹⁶⁹.

Колкото и малко да са стигналите до нас паметници на българското монументално изкуство от този период, при всички тях ще открием някакви следи от дейността на техните български майстори. И това са често само купчини от камъни, но и сред тях археолозите могат да съберат и слепят парчета от стенописите им, сред които ще открием с изненада не само същите белези, характерни за стила на това художествено ателие, но и същите багрители и леко примесената със счукана керемиди вар на мазилката – както в Охридската „Света София“, в „Свети Георги“ в София и в Киевската Десятинна църква¹⁷⁰.

Дякон Исавър, детайл
Стенопис от църквата „Свети Лаврентий“ при Водоча
Краят на 970-те години
Фотоснимка 1979 г.

Какво става с това ателие след изписването на светилището на Охридската „Света София“ – не знаем. Също както не знаем защо то е прекъснало работата си след изписването на светилището и не е украсило също наоса. Или може би е изписало и наоса на църквата? Сондажи под стенописите в останалата част на Охридската „Света София“ не са правени – или ако са правени, резултатите им се държат до днес в тайна. А е възможно и стенописите в наоса да са били изчукани заедно с мазилката при ремонта около средата на XI век, а стените – наново измазани и изписани. Има много допирни точки между стила на това ателие и на ателието, изписало стенописите на Киевската „Света София“, макар и то да е различно от ателието, изпълнило художествената украса в светилището на Охридската „Света София“ – но то е същото, изписало стенописите в Паталеница.¹⁷¹ А в Киевска Русия и Новгород стенописната украса на църквите от първата половина на XI век също не е съхранена – освен няколко икони, които съветските изследователи, също както художествената украса на редица илюстрирани от български миниатюристи ръкописи, не желаят да признаят за български. Дори когато техният стил и иконографията им нямат нищо общо с византийското изкуство – като при двете икони от Новгород и Устюг в Третьяковската галерия, или при иконата на свети Георги в Успенската катедрала на Московския Кремъл¹⁷².

Всеки ще забележи пълното сходство в иконографския тип на светеца от тази икона с иконографския тип на изображенията от стенописите в светилището на Охридската „Света София“ и в църквата при Водоча, но и в „Свети Георги“ в София и в Десятинната църква в Киев – и това сходство е тъй голямо, че се забелязва дори използването на едни и същи копирки за образите, които при това се ползват и от други художници, изпълнили някои от стенописите в Киевската „Света София“. А руските и съветските изкуствоведи датират и атрибутират тази икона само въз основа на предположението, че Юрий Долгоруки *може би* донесъл от Цариград храмовата икона с изображението на неговия светец-покровител. И върху тази „научна“ база е изградена цялата история на иконата в Успенската катедрала.

Ангел, детайл, начало на 970-те години
Стенопис в тамбура на църквата „Свети Георги“, София

Стенописен фрагмент от Десятинната църква в Киев
991 година

А Новгородското „Благовещение“ и Устюжката „Голяма Панагия“ съдържат освен образния език на българското художествено ателие също и символи, които художниците-иконописци не са взели от православната византийска иконопис. Тези символи са били сигурно трудни за разбиране от руските богомолци, но те са ги приели също така, както са приели за своето богослужение и малко понятния за тях български език – за да го използват в богослужението и молитвите си до днес. И са се отнасяли към тези икони и символите им със същото благоговение, на което са способни едва ли не само русите.

Запазването на двете икони от Третьковската галерия до наше време, също както запазването на оригиналните миниатюри от български художници в няколко от руските ръкописи от XI век, са между редките чудеса в историята на българското изобразително изкуство. Защото и в руските земи, както и в българските, на няколко пъти през XI и началото на XII век се провежда жестока чистка, при която се унищожават хиляди ръкописи на „**проклетите българи – еретици**“¹⁷³ – а сигурно и немалък брой икони. И там, в Киевската катедрала, посветена също на „Света София“ – Божествената Мъдрост – стенописите се покриват с варова мазилка, за която руските изкуствоведи нямат никакво обяснение. Но традицията на българския език, на българската архитектура и живопис – но и на българската духовна музика – не може да бъде изкоренена в Русия и ще продължи да подхранва руската култура до края на средновековието. И не само цялата българска оригинална и преводна богослужерна литература, но и голямата част от средновековната нецърковна литература, която включва многочислени сборници с текстове от всички области на обществения живот и на науката – физика, философия, история, естествена история и право –, преписи от която проникват в руските земи още през X и XI век, ще бъдат от своя страна преписвани на техния оригинален български език чак до XIX век, когато произходът им вече е отдавна забравен и нищо в тези ръкописи, освен българският им език с неговата необичайна за русите граматика, не ги свързва с техните оригинали.

„Свети Георги“, детайл
Икона в Успенската катедрала, Москва
Краят на X – началото на XI век
Фотоснимка 1989 г.

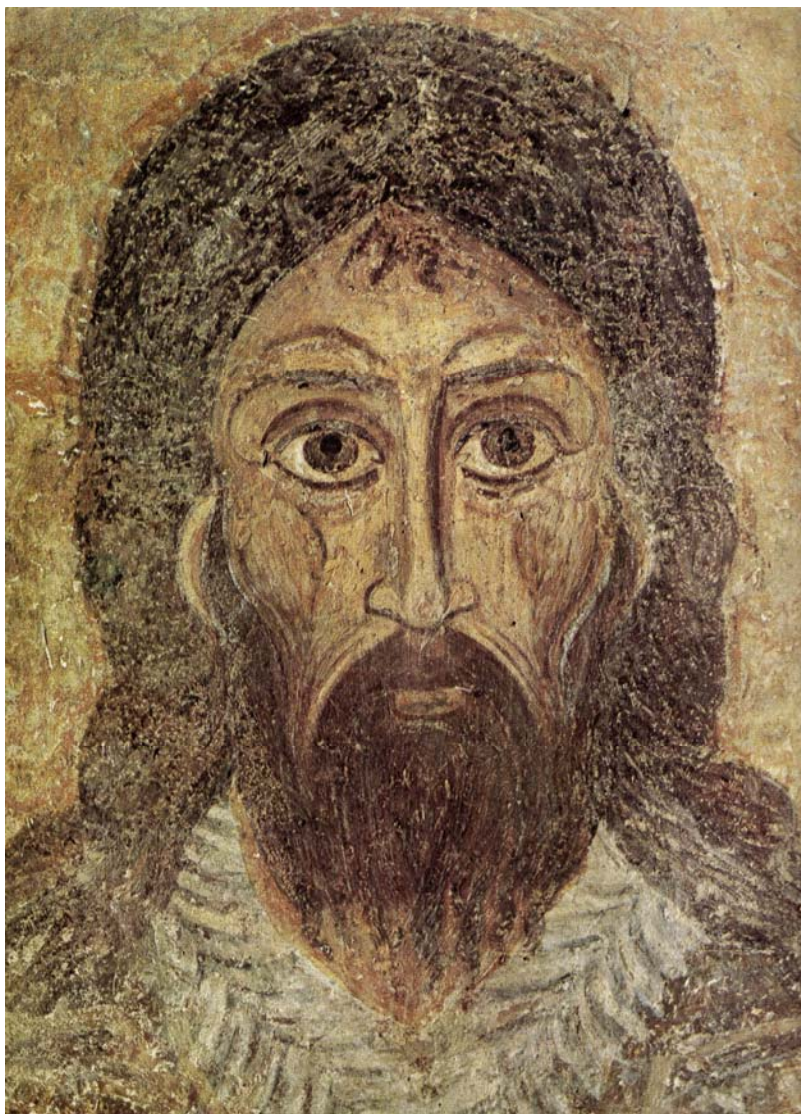
Устюжко Благовещение
Икона, XI век
Третьяковска галерия, Москва

Голяма Панагия
Икона, XI век
Третьяковска галерия, Москва

Неизвестен светец
Стенопис, XI век
Киев, „Света София“

Св. Йоан Кръстител
Стенопис, XI век
Киев, „Света София“

Св. Цар Константин
Стенопис, X век
Костур, „Свети Врачи“

Св. Елена
Стенопис, XI век
Новгород, „Света София“

Ангел
Икона, XI век
Руски музей, Санктпетербург

За разлика от творбите на българското придворно ателие, изписало църквите „Свети Георги“ в София, „Свети Лаврентий“ във Водоча (седалището на епископа на Струмица), Десятинната църква в Киев и светилището на Охридската „Света София“, композицията, която сега, повече от единадесет века след създаването ѝ, украсява отново апсидната конха на тази църква, ни връща към възобновяването на църквата – а това е в действителност нейното новоизграждане в началото на последната трета от IX век върху основите на раннохристиянската митрополитска катедрала в Охрид. По такъв начин архитектурата на църквата и нейната стенописна украса се явяват като главни свидетели на дългата, протекла в течение на много столетия, нейна история. И само те са, които могат и имат право да свидетелстват за нейните творци и за времето, когато тези творци са ги създали.

* * *

Тук, на това място, приключват моите изследвания по темата, която беше поставена в заглавието на тази студия: ДАТИРАНЕТО НА ЦЪРКВАТА „СВЕТА СОФИЯ“ В ОХРИД И НЕЙНИТЕ СТЕНОПИСИ. За решаването на този огромен комплекс от въпроси трябваше да се направят много отклонения в различни посоки. За науката такива отклонения не са обичайни – а и още по-малко желани, понеже винаги съществува опасността да се отдалечим от главната посока и да потънем в тресавището на маловажните и отвличащите ни от важното подробности. При това този комплекс от въпроси, свързани с църквата „Света София“ в Охрид, засяга най-тясно не само строителната ѝ субстанция и обстоятелствата, довели до нейните промени, но и далече не по-малко важните за нас стенописи в църквата с тяхната семантика, стил и технология. Той засяга обаче и най-сложни проблеми от политическата и църковната история, без разглеждането и решаването на които ние не можем да имаме никакви опорни точки за архитектурата и художествената украса на този паметник. Комплексността на такъв изследователски процес изисква най-детайлирано, но и

най-концентрирано разглеждане на всяка отделна част от цялото, без то да загуби връзките и отношенията си с детайлите.

Такива проучвания се правят заедно със специални изследвания върху целия терен на паметника и околността му от цял тим специалисти в различни области на науката и с прилагане на необходимата за всяка от тях апаратура и технология, съответстващи на съвременното ниво на науката и техниката. Те включват не само пълното разкриване на архитектурния паметник и освобождаването му от по-късни наслагвания върху него от чужди елементи, но и извършването на множество сондажи върху неговата строителна субстанция, които могат да ни дадат важни сведения за нейния състав и конструкция.

По едни или по други причини такива проучвания в църквата „Света София“ в Охрид по време на нейната продължила цели 10 години реставрация не са правени – или са правени, но са били укрити, както показват публикуваните от арх. Борис Чипан сондажи и бележки по тях. Тези сондажи, както и неговите наблюдения върху обекта на нашите изследвания, правени по време на реставрацията на църквата, когато част от нейните стени и основи, но преди всичко и нейният покрив, са били открити за погледа му, поставят всички резултати от досегашните изследвания на паметника под въпрос. Наблюденията на главния архитект, прекарал тези 10 години неотлъчно на обекта и присъствал или сам участвал и ръководел работата през всички нейни фази, са с изключителна стойност – дори и тогава, когато изводите му от тях не са верни. А и не могат да бъдат верни заради безброй предубеждения, наложени му от обстоятелствата и от неговата среда, като продукт на възпитанието и образованието му. Но тези наблюдения на професионалиста-архитект са които дават и най-съществени основания за една коренна преоценка при датирането и атрибуцията на Охридската „Света София“ във всички етапи от нейното построяване.

Нито любовта към паметника, нито старанията, които полага за изясняването и уточняването на проблемите, свързани с неговата датировка и атрибуция, не могат да компенсират обаче големите дефицити в познанията на арх. Б. Чипан по археология и

история на архитектурата, където той се явява пълен дилетант. Но неговата изключителна наблюдателност му помага да се добере до много важни заключения както относно тясната връзка между Софийската и Охридската „Света София“, така и относно отделните строителни фази при последната – макар и при техния анализ той да допуска съществени грешки:

1. При първата – или в действителност втората – предшественица на Охридската „Света София“ трябва да изхождаме от нейното положение като катедрала на митрополията на Нови Епир – тъй като до преместването на това седалище от Лихнид в Драч през втората четвърт на VI век този град е и административен център на провинцията Нови (Северен) Епир. А според решенията на Първия Никеийски вселенски събор в 325 г. центровете на провинциите са митрополитски седалища и Лихнид още тогава трябва да е получил такъв ранг – и ако в непълния списък на участниците в този пръв събор липсва името на представител от Лихнид, това не означава, че там не е имало такъв. На следващия от съборите, събора в Сердика през 343 г., се съобщава и за участието на Лихнидския Зосим¹⁷⁴, на IV Вселенски събор в Халкедон през 458 г. участва също митрополитът на Лихнид, Антоний, а лихнидският митрополит Лаврентий (†518) играе важна роля по време на разногласията между църквата на Илирик и цариградската патриаршия в началото на VI век. При нито една от останките от църкви в района на Охрид и неговата околност не може да става и дума за митрополитска църква – освен при първата постройка под църквата „Света София“, чието разположение извън градските стени, но в добре защитено откъм езерото и централно място трябва безусловно да се свърже със седалището на митрополита, включващо неговата катедрала и дворец на юг от църквата, където по всяка вероятност в края на X век се изгражда и резиденцията

- на патриарха. Обичаят да се строят църкви на мястото на езически храмове е многократно документиран и ние
2. Именно този по всяка вероятност езически храм би трябвало да е античната – според арх. Б. Чипан „римската“ – сграда, която е предшествала по време на същото място и върху същите основи една църква: митрополитската църква на Лихнид. Изчисленията, които той прави, за да докаже, че тази сграда е построена около началото на III век, са неприемливи, понеже наслагванията върху терена никога не са равномерни и не могат да дадат указания за абсолютната хронология. От друга страна, макар и изградената върху нейните основи църква да не е била точно ориентирана – което съвсем не е рядкост за раннохристиянските църкви – най-вероятно е именно тя да е била митрополитската църква на Лихнид, построена още преди средата на IV век.
 3. Сходният (но не и идентичен) план у двете църкви – Софийската „Света София“ и втората сграда, построена на същото място (Втори хоризонт според Чипан) и чиито основи и стени са използвани за основи на третата църква – не отнасят нейното възникване в епохата на Юстиниан, а в управлението на княз Борис I, понеже след уточняване датировката на софийската църква след средата на IX век, нейните връзки с архитектурата от VI век също трябва да се считат за недействителни.
 4. Внимателното изследване на строителната субстанция у Охридската „Света София“ – Четвърти хоризонт според Чипан –точно очертава двете последователни, но разделени от близо половин век фази на градеж. При първата фаза обаче се касае за напълно завършената още в 997 г. патриаршеска църква, построена като най-репрезентативната църковна сграда на българската държава и нейната столица Охрид, седалище на българския патриарх и престолен град на българския цар – изградена за предстоящото му коронясване, извършено с голяма тържественост в тази църква. Това събитие

съвпада по време с върха на политическата и военната мощ на Първото българско царство. Да се изказват предположения, че този строеж не е бил завършен по липса на средства, няма никакви основания. Дори да редуцираме като завишено съобщението на Йоан Скилица за заграбената от Василий II плячка в двореца на българския владетел¹⁷⁵, която би била достатъчна за изграждането и украсата на няколко десетки църкви от размера на патриаршеската катедрала, за хазната строежът на църквата не може да е съставлял финансови проблеми.

5. Стенописите в олтарното пространство са различни по стил и качество от тези в наоса, които несъмнено принадлежат към извършеното от архиепископ Лъв преустройство на църквата около средата на XI век. По време на това преустройство е заменена и изпълнената значително по-рано композиция в главната апсида с нова живопис според нормите на „православната църква“. Без сондажи при стенописите в наоса ние не знаем дали и там не е имало друга по-ранна стенописна украса, върху която да са изписани стенописите на това място, подобно на композицията в олтарната апсида, покрита по същото време с живопис от художниците, изписали и наоса. Възможно е обаче и първоначалната живопис в наоса да е била изцяло отстранена, след което стените са били наново измазани и покрити с нови стенописи. Общозвестно е обаче и няма нужда тук да бъде доказвано, че украсата на олтара със стенописи не може да предхожда по време изграждането на наоса и купола. А това потвърждава още веднаж наличието на купол и пълното завършване на строежа – или по-скоро преустройството – на църквата през 90-те години на X век.
6. Несъмнената разлика в техниката и изпълнението на зидарията при фасадите на църквата трябва да е имала една единствена причина: започнатото разрушаване на църквата, извършено най-вероятно след 1037 година, не е било доведено до край. При това като проблематично

явно се е оказало не разрушаването на облицовачната декоративна зидария, а на масивното ядро на стените, изключително здраво и стабилно – а на вътрешните стени на същото ядро в източната част на църквата са били изписани стенописите, разчистени по време на реставрацията на паметника през 1950-те години. Именно това ядро е било запазено при следващия строеж, извършен по всяка вероятност по времето на архиепископ Лъв, когато тези стенописи са били замазани с варова мазилка, а главната апсида е била покрита с нова живопис. При този строеж вече не е запазен сложният за изпълнение план на сграда с централен купол, а се е прибегнало до значително опростения план на трикорабна засводена базилика, чиито форми са били запазени и при преустройството на църквата в джамия през XV век. Този строеж е извършен с подръчни материали от посредствени и неумели провинциални строители. Да се приписва на тях изграждането на купол с диаметър над 6 м, както правят всички изследователи, означава непознаване на историята на архитектурата – в средата на XI век нито едно цариградско строително ателие не може да изгради такъв купол. Когато в началото на същия век св. Атанасий Атонски изисква от строителите на втората негова църква в манастира „Велика Лавра“ на Атон да надхвърлят при нея установената от традицията и утвърдена норма за диаметър на купола от около 5 м, куполът се срутва и погребва светеца-основател на манастира. Но на архиепископ Лъв не са липсвали само майстори-строители, способни да осъществят такъв строеж и художници, които да украсят църквата със стенописи съответно с нейния ранг на архиепископска катедрала. На него са му липсвали и съществени за такъв строеж и неговата украса финансови средства. В средата на XI век Охрид е напуснат от всички представители на българската царска династия и на придворната аристокрация – както и от майсторите от придвор-

ните ателиета, пренесли се във византийската столица, но и в Киев, респективно в Новгород, и в други духовни, културни и художествени центрове на Русия и Запада, където през следващите десетилетия ще открием следите от тяхната дейност. А в това време Охрид, независимо от неговото положение на седалище на Българската архиепископия, вече е загубил своето значение на културен и духовен център на българските земи и се е превърнал в безличен и незначителен малък провинциален град, от което му положение няма да са в състояние да го измъкнат и най-амбициозните наследници на неговата архиепископска катедра, като Теофилакт и Йоан Комнин.

7. Наличието на купол при охридската „Света София“ още по време на строителната фаза от 990-те години – което не изключва наличието му и при предишната строителна фаза след средата на IX век, когато църквата още не е имала пастофории от страни на главната апсида – прави несъвместимо изграждането на помещения *над* двете пастофории, преди куполът да е бил разрушен и „Света София“ да е била превърната от постройка с централен купол в засводена трикорабна базилика, тъй като двете прибавени по-късно помещения са достъпни само откъм галериите над страничните кораби, които пък от своя страна са несъвместими с купола.
8. Наличието на останки от над 2000 керамични съдове, тъй наречените „гласници“, използвани при строителството на сводовете и куполите на българските църкви, намерени под покривните съоръжения на Охридската „Света София“ и отнасящи се към първата фаза от строежа на тази църква в 990-те години, имат свои паралели в еднаквите по форма и вид съдове, употребени при други строежи на майстори-строители от същите ателиета – При Охридската „Света София“ ние се сблъскваме – и то двукратно – с един много важен проблем: архитектурния тип (или подтип), с определяне състава на зидарията и приложените форми на украса, както и на размерите

(евентуално и пропорциите) на сградата. Или за състава на мазилката при стенописите – както и с търсенето на иконографски и стилови паралели за тях. Този проблем не интересува и историците, които се опират само на писмени извори – ако и тези извори да са преписвани и подправяни многократно, какъвто е и случаят с така наречената „ТАЙНА ИСТОРИЯ“, приписвана на един от най-коректните и най-точните хронисти на средновековието, при това напълно лоялен на своя император, Юстиниан, чиито качества високо цени – а този приписван на неговото име пасквил, чиито подробности задминават едва ли не всички произведения на жълтата хроника до наше време, повечето от историците считат до сега за най-автентичния източник за епохата и приемат за чиста монета всяко негово сведение, дори когато то противоречи не само на данните от археологическите изследвания, а и на всяка логика. Но тъкмо историческите извори мълчат най-последователно по всички въпроси относно разрушените църкви – а тук най-яркият пример е пълното им мълчание за съдбата на основания от Юстиниан град като седалище на възстановената от него архиепископия на Илирик. И не само за неговата съдба, но и за съдбата на останалите епископски и митрополитски седалища в Илирик, Тракия, Малка Скития и Хемимунт с техните църкви. При това данните на тези „исторически извори“ трябва да се поставят винаги под въпрос. Едва ли могат да се посочат днес повече от 3 или 4 съчинения на гръцки историци, чиито преписи да са по-стари от XIV век. Дори огромното болшинство преписи са от XV век и по-късни. В края на XV век в центровете на гръцката емиграция Венеция и Крит възникват голям брой скриптории, работещи по поръчка за задоволяване нарастналия обществен интерес към историята на Византия и изготвящи преписи на гръцки исторически трудове, при много от които е трудно да се установи кои

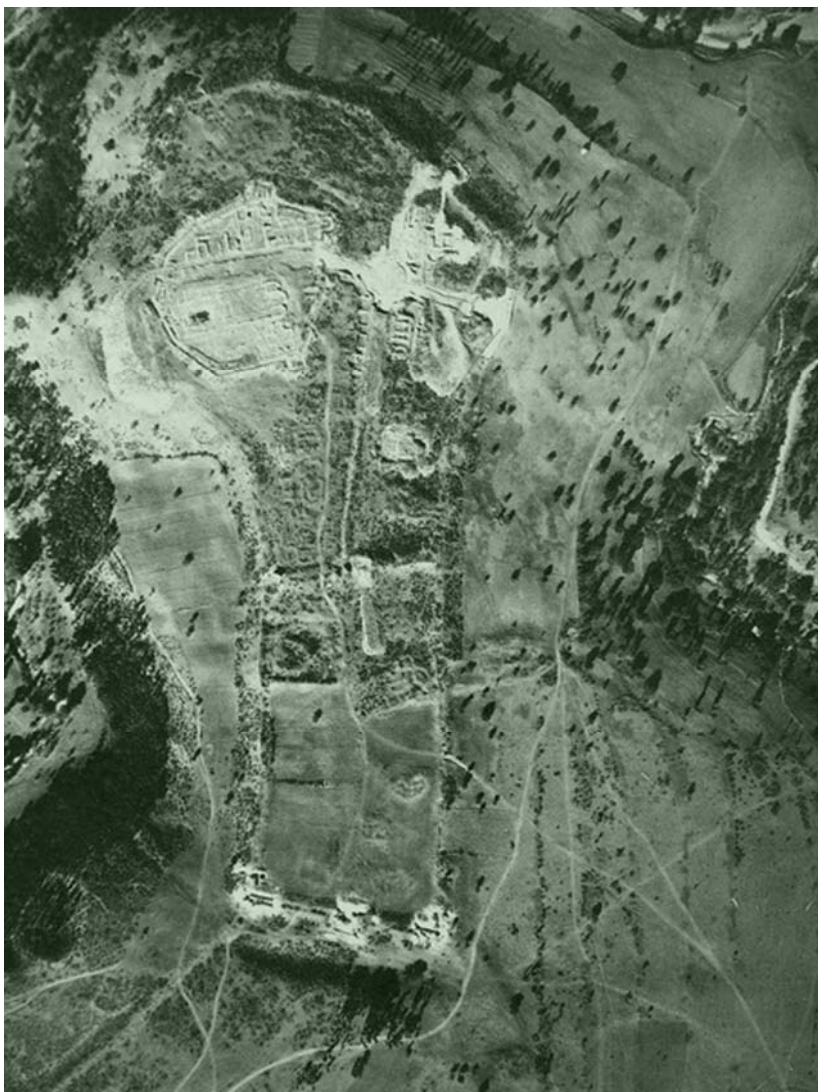
части от текста произхождат от оригинала и кои са добавени от преписвачите.¹⁷⁶

Когато в началото на миналия XX век още младата археология на балканските държави правеше първите си стъпки, нейните представители за пръв път се сблъскаха с проблема за разрушените късноантични църкви – и го решиха с лека ръка. Като възпитаници на елитните западноевропейски университети, те познаваха добре историческите извори и можеха да цитират от тях кога някой град на Балканския полуостров е попаднал под ударите на готи, авари, хуни, славяни или българи и следователно кога неговите църкви са били разрушени. Така се процедираше с датирането на строежа и респективно разрушаването на откритите при разкопки църкви в Хисаря/Диоклецианопол, Сердика, Ниш и всички останали антични градове. Но след откриването на една или две разрушени раннохристиянски църкви, числото им започна да се увеличава – в Хисаря то достигна девет, а на Софийската „Света София“ се откриха четири – според един от изследователите дори пет – постройки, изградени последователно една след друга върху развалините на техните предшественици. А и числото на църквите, разрушени само през IV, V и VI век по територията на Илирик, започна да се приближава до хиляда – и то при положение, че досега са разкопани не повече от 1 до 4 % от площта на античните градове, докато останалата площ под терена на днешните градове, е практически недостъпна за изследвания.

С всяка новооткрита раннохристиянска църква проблемът за нейното разрушаване става все по-заплетен, докато стигнем до най-абсурдния пример: градът Първа Юстиниана¹⁷⁷, седалище на архиепископ и административен център на Илирик, с неговите 9 големи и масивно изградени църкви, от които са останали само основите – също както и основите от всички останали постройки в града, включително неговите крепостни стени и добре устроена урбанистична система с улици, акведукти, фонтани, площади, но и дворци и други постройки на администрацията. И никакви следи от живота – но и от смъртта! – на неговото население. Никакви следи от битки с никакви нападатели, никакви

кости – нито на ромеи, нито на илири, готи, славяни, хуни или каквито и да било други врагове. А сред развалините на разрушените до основи монументални църковни сгради археолозите се натъкват на остатъци от първобитни землянки, останали от „заселилите се там по време на Великото преселение на народите славяни“. И неминуемо възникват няколко въпроса: защо и как тези нашественици са разрушили с голи ръце без никаква техника масивните и монументални постройки – и след разрушаването им са си построили на терена най-прости землянки? Или пък защо и как са били разрушени крепостните стени от могъщата укрепителна система на града? И къде е отнесен строителният материал от всички постройки? На нито един от тези въпроси не може да се даде досега отговор и то почти един век след започването на археологическите разкопки, разгърнати постепенно по цялата близка околност, без да се остави непроучен нито един квадратен метър¹⁷⁸.

Не по-малко странен е случаят с предшественицата на Солунската църква „Света София“. Както гръцкият археолог М. Калигас отбелязва в своята монография за тази църква¹⁷⁹, при сондажи в сградата и около нея, направени от него в началото на 1930-те години, той се натъква на останки от нейна предшественица, за която в историческите извори не се споменава нищо. В края на 1970-те и началото на 1980-те години гръцките археолози извършиха разкопки в голям мащаб по цялото пространство, заемано в миналото от тази църква, след което разкопките бяха отново заровени, а за техните резултати не се съобщи нищо – нито в научните издания, нито в ежедневната преса. По моите наблюдения, които аз можах да направя по време на разкопките през 1979, 1980 и 1981 година, при тази църковна постройка се касае за огромна петкорабна базилика с план и размери близки до тези на т. нар. „Стар Свети Петър“ в Рим, т.е. първоначалната постройка на катедралата във Ватикана. А тази църква не са могли да разрушат никакви нашественици „славяни“

Царичин град / Първа Юстиниана
Въздушна снимка, 1949 г.
По Баван / Кондич / Шписер

„авари“, „хуни“ или „българи“, понеже никои от тях не са могли да влязат в града. А и тезата за разрушения по време на земетресение тук не може да се приложи, понеже в непосредствено съседство на тази църква се намират две други големи църкви – „Свети Димитър“ и „Ахиропиитос“ – при които няма никакви следи от подобни разрушения. А в Солун и сега се намира Патриаршеският Църковен научен институт, чиито сътрудници са особено ревностни при изследванията си и не могат да допуснат да се опетни по какъвто и да е начин историята на „православната“ църква. По такъв начин Солунската „Света София“ ни предлага не само твърде важен пример за системното разрушаване на определени църковни сгради, но и не по-малко важния пример как може и в наши дни да се прикрие от обществеността, и то в центъра на един милионен град, една тъй значителна както за историята на архитектурата, така и за църковната история информация.

Обстоятелството, че Охридската „Света София“ и едноименната софийска църква имат еднакъв патронаж с построената от Юстиниан църква в Цариград, навежда болшинството изследователи към мисълта да ги свързват помежду им, като в този патронаж виждат същевременно синоним на основните догми на православие, представяни и възплътявани в следантичната епоха от цариградската патриаршия. Църквата на Юстиниан обаче – както и едноименните църкви в София и Охрид – не е първата църква на същото място. Тази църква е построена на мястото на една едноименна църковна постройка, изградена малко след средата на IV век в разгара на арианския спор след утвърждаването на арианците в Константинопол, като главен тяхен храм. Строежът на тази първа предшественица на Юстиниановата сграда влиза по всяка вероятност още в замислите на Константин Велики (324–337) като една от трите църкви, изразяващи в духа на гностицизма и езотеричното християнство идеята за Божественото триединство: Мъдрост, Сила и Мир (Ἁγία Σοφία, Ἁγία Δυνάμεις и Ἁγία Εἰρήνη), но е бил осъществен едва от неговия син и приемник Констанций II (337–361), симпатизиращ на идеите на арианството. Тя е била

много голяма по размери базилика, известна под названието Μεγάλη Ἐκκλησία и осветена от арианския константинополски епископ Евдоксий Антиохийски (360–370). Засегната тежко от земетресение в 361 и пожар в 381 г., църквата става през последните десетилетия на IV век център на разногласията между „арианите“ и „православните“ и е главен прицел за яростта на „православните“ зилоти; през 404 г. за кратко време е завзета от войнстващите монаси, застъпници на „правата“ вяра, и заедно със съседния патриаршески дворец става жертва на унищожителния пожар, предизвикан от фанатичните монаси. Следващата едноименна постройка на това място е също така голяма по размери петкорабна базилика с атриум, изградена от Теодосий II (408–450), както Констанций II привърженик на „арианците“. Тя е разрушена по време на въстанието Ника в 532 г. от застъпниците на „православието“. Строежът на Юстиниановата църква, при който са използвани части от Теодосиевата базилика, също няма нищо общо с православната традиция, макар и тази църква по-късно да става символ на православието. А и нейните архитекти, Антемий от Тралес и Изидор от Милет, като последни представители на античната наука в действителност са по-скоро завършителите на една епоха, за чийто край обикновено се приема закриването на Атинската школа от Юстиниан в 529 година, с което гностицизмът и езотеричното християнство, както и арианството, се поставят извън закона и продължават съществуването си вече в нелегалност и под различни форми, подведени от официалната църковна власт под общия знаменател на ереси¹⁸⁰. А впоследствие и православната църква, колкото тя и да е чужда на идеите на гностицизма, си присвоява символиката на гностиците по отношение на Божествената Мъдрост, като дори претендира тази символика да е неотменна част от нейните идейни основи.

Тези обстоятелства ще ни насочат и към същинския произход на патроната на „Света София“ – Божествената Мъдрост и връзката му с ранното християнство и с гностицизма. А в това отношение ние не можем да не вземем под внимание и

предшественицата на Солунската „Света София“, която по всяка вероятност е играла ключова роля и то не само във връзка със своя патронат, а и с архитектурните си форми, с които е повлияла на голям брой едноименни църкви на Балканския полуостров.

Масовите разрушения на църковни сгради през VI век не остават като някакъв изолиран феномен в църковната история на Югоизточна Европа. Серията с разрушения на църкви се повтаря отново през последната трета на XI век. Ако при окупацията на източните български територии между 971 и 976 г. в значителен брой църкви в Плиска и Преслав се правят съществени промени на тяхното олтарно пространство и се закриват или зазиждат страничните входи към наоса им¹⁸¹, в една следваща фаза църквите по цялата територия на българската държава се разрушават до основи или при малка част от тях се разрушава само куполът и тяхното светилище (олтар). Ако и да ни липсват каквито и да било сведения в историческите извори за извършените в такъв мащаб разрушения, много голяма част от тях и досега са забележими при впоследствие частично възстановените църкви, като Охридската „Света София“, църквите при Дреново, Кавадарско, в Земенския манастир, в Нерези, в село Герман до Преспанското Езеро – но и голямата патриаршеска църква „Свети Ахил“ на острова в същото езеро. И още много десетки други църкви в днешна Албания, България, Сърбия и Македония. Още повече са развалините на впоследствие невъзстановените църкви – като тези в Плиска и Преслав,¹⁸² а и църквата в епископския център Девол, според думите на Теофилакт Охридски «най-хубавата от българските църкви» (τῇ περικαλλεστάτῃ τῶν Βουλγαρικῶν ἐκκλησιῶν)¹⁸³. Ако не за разрушаването, то поне за съществуването на много от тези църкви ние разполагаме в историческите извори със сведения от документи, излезли от византийската императорска канцелария: Сигилиите на Василий II за правата на Българската архиепископия, издадени през 1018/1019 г. – макар и някои съвременни

историци по едни или други политически причини да поставят под въпрос тяхната автентичност¹⁸⁴. И тези сведения се потвърждават от археологическите изследвания при останките на всички според изследователите „несъществуващи“ и „фантомни“ църкви¹⁸⁵, посочени в сигилиите. Тези автори твърдят в съчиненията си многократно, че не друг, а самият Василий II е създал и учредил българската църква и нейната църковна организация – които Осмият Вселенски църковен събор¹⁸⁶ 140 години преди това е узаконил, и то в границите на *възстановената от Юстиниан архиепископия на Първа Юстиниана на територията на Илирик*, която пък от своя страна е създадена – заедно с църковната организация на Тракия, Хемимунт и Малка Скития, т.е. на целия Балкански полуостров – от първите Христови апостоли: Павел, Андрей, Ерм, Андроник и Епе(ме)нет. А на „овдовелия“ *архиепископски* престол на същата *архиепископия* на Илирик в 869 г. папа Адриан II ръкополага за *архиепископ* свети Методий. И тази църковна организация, за която неунищожените документи и много други изворни сведения са събрани и издадени преди 200 години в осем дебели фолианта, е според тези автори също тъй „фантомна“, „недействителна“ и „нереална“, както и останките на стотиците нейни разрушени църкви, пръснати по територията на целия Балкански полуостров, които – подобно на Охридската „Света София“ – са единствените надеждни и достоверни свидетели за тяхната колкото величава, толкова и тъжна съдба.

Берлин, 8 юли 2006

БЕЛЕЖКИ

¹ Да се посочат на това място дори само най-важните изследвания върху историята на църквата „Света София“ в Охрид, нейната архитектура, художествена и пластична украса, би излязло далеч извън рамките на тази студия. Изследванията, които имат известно отношение към нейната тема, ще бъдат споменати и цитирани на съответните им места.

² Henry Holland, TRAVELS IN THE IONIAN ISLES, ALBANIA, THESALY, MACEDONIA & C: DURING THE YEARS 1812 AND 1813, London, 1815.

³ TRAVELS IN NORTHERN GREECE by William Martin Leake in four volumes, London, 1835 (Reprint Amsterdam: A. M. Hakkert, 1967.)

⁴ Че материалните интереси надделяват над „благородните научни интереси“, изследователите обикновено премълчават, при все че се касае понякога за огромни за времето си суми, които откривателите на ръкописите са получавали както от руските обществени библиотеки, така и от частни лица. Това обстоятелство, освен пълното разграбване на библиотеките и книгохранилищата на всички български манастири в Македония, ще доведе в края на XIX век и до създаването на цяла промишленост, изработваща фалшификати не само на славянски, но предимно на гръцки ръкописи, създава големи затруднения на изследователите при установяването на автентичността им. За резултатите от дейността на главно руските пътешественици-колекционери на ръкописи вж. подробната и твърде изчерпателна документация на К. Куев, СЪДБАТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА РЪКОПИСНА КНИГА ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ, София: Наука и изкуство, 1986.

⁵ Викторъ Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европейской Турціи (с картою окрестностей охридскаго и преспанскаго озеръ), Казан, 1848; Москва, 1877 – репринт София: Издателство на БАН, 1978.

⁶ Стр. 100: „На сѣверовостокъ отъ Вароша, пониже дома бега, возвышается огромное зданіе, которое до сихъ поръ носитьъ названіе айасофія (святая Софія). О построеніи сего храма сохранилось темное свидѣтельство въ спискѣ архіепископовъ болгарскихъ, сообщенномъ Доканжемъ. Въ этомъ спискѣ построение св. Софіи отнесено ко Льву, архіепископу Болгаріи, жившему, кажется, въ XI стол. [...] Этотъ храмъ обращенъ былъ въ мечеть, которая теперь, по ветхости зданія, рѣдко бываетъ посѣждаема турками; потому мнѣ возможно было ближе его разсмотрѣть. Зданіе безъ купола, продолговато, въ 100 шаговъ длины и 52 ширины, представляетъ снаружи какъ бы три этажа, раздѣленные малыми колоннами; съ западной стороны башня, какъ бы остатокъ колокольни. Внутри восемь большихъ столбовъ поддерживаютъ своды; два ряда мраморныхъ колоннъ украшаютъ хоры. Съ восточной стороны, справа и слѣва верхней части храма находятся два ниша или углубленія, изъ которыхъ правый заложенъ камнями. У жителей есть преданіе, что въ нихъ сохранялась ризница и книги. О послѣднихъ думаютъ, что онѣ до сихъ поръ тамъ остаются.

⁷ Григорович има предвид труда на Ch. du Cange, FAMILIAE AUGUSTAE BYZANTINAE I, PARIS, 1680, където на с. 174-175 се дава списъкът с имената на българ-

ските архиепископи и патриарси, както и на техните седалища, изготвен от охридския архиепископ Йоан Комнин в средата на XII век: Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας, съдържаш се в ръкописа от Парижката Национална библиотека Cod. gr. 880, fol. 407^v–408^r, и в бившата Московска синодална библиотека, Mosqu. Syn. 286 (Vladimir 324), известен под названието Ordo episcoporum, или Дюканжов списък на главите на православните църкви. Този текст заедно с българския му превод и с факсимиле се дава в: Йор. Иванов, БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ ИЗ МАКЕДОНИЯ, София, ²1931, репр. София, 1970, 1978, с. 316, заедно с български превод и коментари също в ГИБИ VII/1968, с. 109–111, както и с факсимиле при: В. Тъпкова-Заимова, ДЮКАНЖОВ СПИСЪК (PALAEOBULGARICA, XXIV/2000, 3, с. 21–49). За датирането на ръкописа вж. L. Stienon, NOTES DE TITULATURE ET DE PROSOGRAPHIE BYZANTINES – Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sebastes (REVUE DES ÉTUDES BYZANTINES XI/1963), с. 179–192. Срв. също и бележките по този въпрос на Р. Лубинковић, PARIS GR. 880. ДАТУМ, САДРЖАЈ, ТЕНДЕНЦИЈЕ (СТАРИНАР, нова серија XX/1969, с. 191–202); ORDO EPISCOPORUM У PARIS GR. 880 и АРХИЈЕРЕЈСКА ПОМЕН-ЛИСТА У СИНОДИКОНУ ЦАРА БОРИЛА (Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски I, Скопје, 1970, с. 131–147) – и двете статии преиздадени в: същ., СТУДИЈЕ ИЗ СРЕДНОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ, Београд, 1982. Срв. и коментарите в студията на В. Тъпкова-Заимова (вж. по-горе).

Посоченото от Григорович съобщение гласи: „9. [архиепископ] Лъв, пръв от ромеите, хартофилак на Великата църква [т.е. предстоятел на цариградската „Света София“]. Той съгради долната църква [т.е. църквата „Света София“ в Охрид, за разлика от „горната“, при която се подразбира църквата „Богородица Челница“ до крепостта над града, която известно време след частичното разрушаване на „Света София“ е изпълнявала функциите на архиепископско седалище] на името на Светата Божия Мъдрост“ – ГИБИ VII/1968, с. 110. Впоследствие това съобщение ще бъде многократно коментирано и оспорвано и на него ще се спрем подробно по-долу, с. 133 и сл.

⁸ Пак там: „На нечеткой надписи, изображенной кирпичами сверху фасада этого храма, прочелъ я другое имя, именно: ГРИГОРИΟΥ.... СΚΗΝΗΝ ΕΓΕΙΡΑΣ... ΤΩΝ ΘΕΟΓΡΑΦΩΝ ΝΟΜΩΝ ΕΘΝΗ ΤΑ ΜΥΣΩΝ ΕΚΔΙΔΑΣΚΕΙ ΠΑΝ-СОΦΩΣ.... СФК *) [*] Въ этомъ числѣ, Ф, представлено такъ, что издали его можно принять за Ω, т. е. вмѣсто 800; что правдоподобнѣе не умѣю теперь рѣшить. “], т. е. Григорія.... сънь (храмъ) воздвигнувъ.... божественнымъ закономъ народы мисовъ (болгаровъ) поучаетъ премудро 6520 (или 6820?).“

Погрешното разчитане на този надпис, коригирано много по-късно, ще има за последствие свързването името на този Григорий – в действителност това е светителствувалия през XIV век охридски архиепископ Григорий I (1300–1320), извършил разширението на църквата – с името на българския книжовник от X век презвитер (впоследствие Мизийски епископ) Григорий, като с това ще бъдат подхранвани продължителни дискусии сред руските слависти и богослови.

⁹ Вж.: Г. Острогорски, ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА, София: Прозорец, 1998, с. 422. Срв. също Ив. Снѣгаровъ, ИСТОРИЯ НА ОХРИДСКАТА АРХИ-ЕПИСКОПИЯ, I ОТ ОСНОВАВАНЕТО ѝ ДО ЗАВЛАДЪВАНЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУ-

ОСТРОВЪ ОТЪ ТУРЦИТЪ, София, 1924 (репринт София: Академично издателство, 1995), с. 196 и Јован Белчовски, ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈА ОД ОСНОВАЊЕТО ДО ПАГАЊЕТО НА МАКЕДОНИЈА ПОД ТУРСКА ВЛАСТ, Скопје: Македонска православна црква, Богословски факултет „Св. Климент Охридски“ Скопје, 1997, с. 175-179.

¹⁰ Западните и јужните съседи на Русија – поляците, жителите на балтийските држави и украинците – получават названието „малоруси“ и „белоруси“ и се вклучуваат безусловно в руската империја, независимо од тяхната долга политическа и културна независима од Русија историја. В съответствие с тази доктрина и българите започват да се назовават в руските официални документи „задунайские славяне“ („отвъдунавски славяни“), чието приобщаване към майката-Русија става предстояща цел на нейните правителства. За създаване на тяхна независима държава дори и след Руско-турската война 1877-1878 година в Русија никој не мисли и не смее дори да изкаже подобна мисъл.

¹¹ Изъ Румелии АРХИМАНДРИТА АНТОНИНА, С.-Петербургъ, 1886. Откъси от книгата се публикуват и в България в СПИСАНИЕ НА БИАД II, 6, а също и в приложение към статията на В. Кънчовъ, БИТОЛСКО-ПРЕСПА-ОХРИДСКО в СБОРНИКЪ ЗА НАРОДНИ УМОТВОРЕНИЯ IV/1891.

¹² За резултатите од „събирателската“ дейност на архим. Антонин, вклучваща и два листа од известния Слѣпчански апостол, които той брутално откъсва од оригинала, вж. бележките на К. Куев, пос. съч. (вж. бел. 4), с. 117 и сл. След неговата смърт сбирката му се откупва од Държавната публична библиотека в С.-Петербургъ за 5000 рубли – една висока за времето си цена.

¹³ Вж.: П. Н. Милуковъ, ХРИСТИАНСКИЯ ДРЕВНОСТИ ЗАПАДНОЙ МАКЕДОНИИ. По материаламъ Русскимъ Археологическимъ Институтомъ втеченіе летней экскурсії 1898 года (Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ IV/1899, с. 86-90); Н. П. Кондаковъ, МАКЕДОНИЈА. АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ПУТЕШЕСТВІЕ, С.-Петербургъ, 1909, с. 228-234.

¹⁴ Името на Фьодор Иванович Успенски (1845-1928) ще остане в историографията свързано с неговата тритомна ИСТОРИЈА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЈА – единствения завършен труд на руски историк, посветен на цялата историја на Византија. Първият том излиза в 1913 г., в навечерието на Първата световна война (и на революцията!); първата част на втория том излиза вече в Съветска Русија през 1927 година, след което печатането се спира по „височайше нареждане“, зад което стои по-сетнешният ръководител на съветската официална политика по отношение на руско-византийската историја, акад. Борис Греков. Од набрания вече за печат текст на втората част од този том „изчезва“ текстът (коректурите и ръкописът на автора) на главата, засягаща историјата на България, Византија и Русија в X век и повече не може да бѣде намерен, дори когато в края на 1940-те години отново се пристѣпва към продължение издаването на този труд и първо излиза третият том. Когато половин век по-късно отново се пристѣпва към издаването на целия труд на Успенски, вторият том се отпечатва без „изгубената“ глава – Ф. И. Успенский, ИСТОРИЈА ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, т. I-III, Москва: Мысль, 1996-1997.

¹⁵ Със своите трудове по византийското изкуство Никодим Павлович Кондаков (1844-1925) си спечелва славата на най-бележития съвременен изследовател в тази област. След революцията той отначало емигрира в България, преди да се установи в Прага, където ръководи до смъртта си придобилия широка известност *Seminarium Kondakovianum*, който продължава дейността си като главен световен център на византологията до началото на Втората световна война.

¹⁶ Вж. следващата бележка.

¹⁷ Това е Павел Н. Милоков (1859-1943), който публично се противопоставя на официалната императорска антибългарска политика, като с това се стига до конфликт между него и ръководителя на експедицията, Н. П. Кондаков. Неговата теза по принцип не е против руската имперска политика, която той ще поддържа последователно в своята активна политическа дейност като лидер на Конституционно-Демократичната партия (кадети) и председател на нейния Централен комитет, министър на външните работи в правителството на Керенски, а след 1920 година като емигрант в Лондон и Париж, от където участва активно в борбата срещу болшевишката власт и издава редица трудове, поставящи под въпрос официалната съветска версия за същността на Октомврийската революция. В противовес на антибългарската линия на руската императорска политика, чиито черти ще се определят окончателно след съединението на България с Източна Румелия, когато Русия ще скъса дипломатическите си отношения с нашата страна, своята позиция той формулира с думите: „Дали Русия има интерес да създава на Балканския полуостров нова автономна единица, която отпосле да играе ролята на втора Източна Румелия? [...] По нашето мнение въпросът се решава утвърдително. По-изгодно е за Русия да има на полуострова единъ силенъ съюзникъ, отколкото единъ слабъ васалъ — а за да запази за себе си ползтиъ от съюза, иска се само малко повече умение, което за жалость ние не всъкога имаме“ — Н. П. Милоковъ, *ЕвРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ И МАКЕДОНСКИЯТЪ ВЪПРОСЪ*, София, 1898. След Балканската война, в качеството си на председател на Карнегиевата комисия Милоков играе главната роля за опровергаването на обвиненията срещу България във военни престъпления. За него срв. също моите бележки в монографията ми *ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО*, Берлин, 2001, с. 28, бел. 20 (с библ.).

¹⁸ G. Millet, *L'ÉCOLE GREQUE DANS L'ARCHITECTURE BYZANTINE*, Paris 1916 (=BIBLIOTHÈQUE DE L'ÉCOLE DES HAUTES ÉTUDES, SCIENCES RELIGIEUSES 26), с. 40-43, фиг. 19-20. За това изследване на френския учен вж. моята студия *БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА* в същия сборник, с. 1-18.

¹⁹ Това определение за базиликата със сводово покритие, за разлика от базиликата с плосък двускатен покрив, която Мийе нарича „елинистична“, съвременните историци на архитектурата отхвърлят като необосновано и нейния произход откриват в развитието на местната традиция, а не във вноса на архитектурни форми и модели от Азия.

²⁰ Погрешната класификация и атрибуция на църквата, дадена от Мийе в неговата книга, както и на стенописите в нея, фрагменти от които той по-късно публикува, ще блокират в значителна степен и за дълго време изследванията

поради нежеланието на болшинството изследователи да влизат в спор с видния учен. Те ще бъдат приповтаряни през целия XX век от неговите епигони не само във Франция – също както и неговата в основите си невярна терминология – без оглед на новите изследвания, доказващи тяхната погрешност.

²¹ M. Schmidt-Annaberg, DIE BASILIKA AJA SOFIA IN OCHRIDA (DEUTSCHE BAUZEITUNG LV/1921, Nr. 44, с. 193-196, Nr. 47, с. 205-208, Nr. 48, с. 209-212).

²² Б. Чипан, СВЕТА СОФИЯ. КАТЕДРАЛЕН ХРАМ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ. ХРОНОЛОГИЯ НА АРХИТЕКТУРАТА, Скопје: Сигмапрес, 1996. Публикуваните в научната и научнопопулярната литература планове на църквата обикновено не са резултат на нови измервания и заснемания на църквата, освен плана, даден в публикацията на ЮНЕСКО (F. Forlati / C. Brandi / Y. Freudevaux, SAINT SOPHIA OF OCHRIDA. PRESERVATION AND RESTORATION OF THE BUILDING AND ITS FRESCOES. Report of the UNESCO Mission of 1951, в MUSEES ET MONUMENTS 4, Paris, 1953, с. 6), представляващ обаче окомерна скица на завареното преди реставрацията положение на църквата, впоследствие пречертавана в повечето от сръбските публикации. Единствено изключение представлява планът на църквата в дисертацията на Barbara-Maria Schellewald, DIE ARCHITEKTUR DER SOPHIENKIRCHE IN OHRID, Bonn, 1986, заснет и изчертан от авторката. Извършеното по време на реставрационните работи по църквата фотограметрично заснемане и изпълненият по него точен план на църквата биват, според арх. Борис Чипан, „загубени“ през 1960-те години и едва 30 години по-късно открити и пречертани от същия автор, който ги помещава в своята монография. Тук трябва изрично да се отбележи, че и данните от наблюденията и изследванията на работната група, извършила реставрацията, не се съобщават в никой от трудовете по архитектурата на тази църква от сръбските автори, излезли през следващите четири десетилетия, при все че повечето от тях са взели повече или по-малко участие в реставрацията и са били несъмнено запознати с тези данни – това се отнася на първо място до д-р Джурдже Бошкович, д-р Радивое Любинкович и неговата съпруга, д-р Миряна Чорович-Любинкович, отделили в трудовете си значително място за архитектурата на тази църква.

²³ Пос. съч., с. 310.

²⁴ СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА (СПИСАНИЕ НА БАН XLIII, Клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ 21, София, 1930, с. 27-31). Още преди това, непосредствено след края на Първата световна война, Филов издава в 1919 година в Берн на немски, френски и английски език, а в 1924 година и на български език, своята написана популярно и предназначена за широк кръг читатели книга СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО (ALTE BULGARISCHE KUNST / L'ANCIEN ART BULGARE / EARLY BULARIEN ART), където дава и няколко външни снимки на църквата, както и репродукции от нейните мраморни релефи, като ги датира в XI век. По-късно, в издадената на немски език своя История на старото българско изкуство (GESCHICHTE DER BULGARISCHEN KUNST BIS ZUR EROBERUNG DES BULGARISCHEN REICHES DURCH DIE TÜRKEN, Berlin/Leipzig, 1932), Филов накратко повтаря своите бележки за църквата.

²⁵ Същност и развитие на българската църковна архитектура (Извѣстия на Българския археологически институт I/1921-22, с. 186-205); L'ARCHITECTURE RELIGIEUSE BULGARE, Sofia, 1924.

²⁶ В действителност снимките изготвя фотографът на Народния музей в София Георги Трайчев, те са многократно публикувани, а негативите са унищожени при бомбардировката на София на 30 I 1944 година.

²⁷ Същият процес се провежда и от гръцките учени по отношение на останалата част от Македония, влязла в границите на Гърция след Първата световна война. Това „елинизиране“ на българските художествени и архитектурни паметници ще продължи в още по-големи размери след Втората световна война, когато солунският професор по археология Стилианос Пеликанидис обявява столицата на Първото българско царство Преспа за измислица, а всички строежи в югозападната част на страната за изградени след 1018 година. През 1960-те и 1970-те години друг солунски професор по история на архитектурата, Николаос Муцопулос, ще свърже някои от тези строежи с историята на българската държава, застъпвайки обаче становището, че те са строени от гърци-пленници в традициите на византийската архитектура. По този въпрос вж. моята монография ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ДО ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО, Берлин, 2001, с библиография.

²⁸ СТАРЕ ЦРКВЕ У ОБЛАСТИМА ПРЕСПЕ И ОХРИДА (СТАРИНАР III серија, 3/1924-1925, с. 123-132).

²⁹ СВЕТА СОФИЈА У ОХРИДУ (СТАРИНАР III сер., 6/1931, с. 123-132).

³⁰ Охрид, Скопје, 1934, с. 33 и сл.; ВИЗАНТИНСКИ СПОМЕНИЦИ (СПОМЕНИЦА ДВАДЕСЕТГОДИШНИЦЕ ОСЛОБОЂЕЊА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ, Скопје, 1937).

³¹ Василије Марковић, ПРАВОСЛАВНО МОНАШТВО И МАНАСТИРИ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ, Сремски Карловци, 1922.

³² Същ., ЈЕСУ ЛИ СРЕДЊЕВЕКОВНИ СРБИ СМАТРАЛИ МАКЕДОНИЈУ БУГАРСКОМ? Крф, 1918.

³³ ПРАВОСЛАВНО МОНАШТВО, с. 17. В действителност Маркович само развива на популистично ниво тезата на Божидар Прокић, изложена в цяла поредица негови публикации от началото на миналия век: ПОЧЕТАК САМУИЛОВЕ ВЛАДЕ (ГЛАС СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ, Београд, 64, Други разред /1901, с. 109-145); ПОСТАНАК ЈЕДНЕ СЛОВЕНСКЕ ЦАРЕВИНЕ У МАКЕДОНИЈИ У X. ВЕКУ (пак там, 76, Други разред 46/1908, с. 213-307); ЈОВАН СКИЛИЦА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ МАЋЕДОНСКИ СЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (пак там, 84, Други разред 1910, с. 61-156); ПРВИ ОХРИДСКИ АРХИЕПИСКОП ЈОВАН (пак там, 88, Други разред 52/1911, с. 267-303); ПОСТАНАК ОХРИДСКОГ ПАТРИЈАРХАТА (пак там, Други разред 53/1911, с. 175-267).

³⁴ N. Okunev, FRAGMENTS DE PEINTURES DE L'EGLISE SAINTE-SOPHIE D'ОCHRIDA (MELANGES CHARLES DIEHL, vol. II, Art, Paris, 1930, с. 93-131 – вж. също рецензията на J. Mysliveček в BYZANTINOSLAVICA 10/1949, с. 210 и сл.).

³⁵ G. Millet / A. Frolov, LA PEINTURE DU MOYEN ÂGE EN YOUGOSLAVIE III, Paris, 1954, с. VIII табл. I-XI.

³⁶ Стари църкви и манастири в БЪЛГАРСКИТЪ ЗЕМИ IV-XII в. (Годишникъ на Народния музей V/1922-1925, София, 1926, с. 523 и сл.). В. Мавродинова ще се върне към проблематиката с архитектурата и украсата на охридската „Света София“ още веднаж в разработения от нея раздел КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ПРЕЗ ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА в ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО I, София: Издателство на БАН, 1976, с. 74 и 145, без да е в състояние да се запознае на място с архитектурата и живописата на църквата.

³⁷ Едно съобщение в така нареченото ПРОСТРАННО ЖИТИЕ на св. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ, за чийто автор повечето изследователи считат архиепископ Теофил-лакт, оглавявал охридската катедра между 1090 и около 1126 година, поставя още преди повече от едно столетие началото на спора за изградените след обявяването на християнството за държавна религия съборни църкви, чийто строеж се приписва на княз Борис I. Във въпросния откъс от житието на св. Климент се говори за заслугите на светеца „за нас, българите“ – както авторът на житието пише – със цел да „се прослави паметта на Бога и на светиите и чрез което се трогват душите“ (XXII, 66). „Тези творби той [св. Климент] оставил в своя манастир, който построил в Охрид, докато блаженият Борис бил още между живите и преди въобще да е приел Великата епископия [πρὶν ἢ πάντως τὴν τῆς Βελίτζας ἐπισκοπὴν ἀναδέξεται]. Понеже видял, че този княз опасал цялата си подвластна България със седем съборни храма [καθολικοῖς ναοῖς], сякаш запалил с вярата си някакъв светилник със седем свещи, поискал и той самият да се построи манастир в Охрид. Към него прибавил и друга църква, която по-късно направили архиепископска катедра̀ла.“³⁷ Така в Охрид имало три църкви – една съборна и две на свети Климент, много по-малки на големина от съборната, но по-красиви от нея със своята овална за-кръглена форма“ (XXIII, 67) – ГИБИ IX,2/1994, с. 35 и сл. Споменатата в текста „друга църква, която по-късно направили архиепископска катедра̀ла“ и която редакторът на текста в ГИБИ обявява за неидентифицирана (вж. ГИБИ IX,2/1994, с. 36, бел. 48), Н. Мавродинов счита, че може да идентифицира с църквата „Богородица Челница“ до стената на крепостта над града, но вероятно поради неправилно разчитане на текста в ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ приписва строежа ѝ на княз Борис I (Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство, с. 98 и сл.). Сведението, че тази църква е била архиепископска катедра̀ла, може да се изтъква в смисъл, че след частичното разрушаване на съборната църква в Охрид „Света София“ малко след 1037 година и преди завършването на новата постройка на Лъв Пафлагонски на нейното място в средата на XI век, тя е изпълнявала временно функциите на архиепископско седалище.

Текстът от ПРОСТРАННО ЖИТИЕ на св. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ е свързан многократно от изследователите със строежа на охридската „Света София“, която повечето от тях, включително Вера Иванова-Мавродинова, считат за една от посочените в житието седем съборни църкви, изградени от Борис I – това убеждение се подкрепя и от обстоятелството, че в изречението, последвало оповестяването изграждането на „седемте съборни църкви“ от Борис I, се споменава, че една такава „съборна църква“ се е намирала и в Охрид, където малко по-късно, още приживе на княз Борис, свети Климент построява още две по-малки, но по-красиви църкви, от които едната ще бъде архиепископско седалище – очевидно само за кратко време, тъй като на всички съвременници е известно, че архиепископско седалище в Охрид става след завършване строе-

жа на архиепископ Лъв Пафлагонски отново преустроената и преизградена „Света София“ – като за тази църква изследователите предпочитат – по едни или други причини – да твърдят, че е изградена от основи, като се позовават на сведението, което се дава от Дюканж за архиепископ Лъв, „който построил църквата“.

За проблематиката около авторството на ПРОСТРАННО ЖИТИЕ на св. Климент Охридски вж. ГИБИ IX,1/1974: Ст. Маслев, Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български (1090–около 1126), както и последното издание на житието в български превод с коментари от Ил. Илиев в ГИБИ IX,2/1994 и предговора към същия том от Иван Божилов. Нито посочените коментари, нито краткият предговор обаче допринасят за изясняването на тази проблематика, а само загатват за съществуващите – в действителност твърде сериозни! – резерви на известни изследователи по отношение автентичността на текста на житието, приписвано на Теофилакт. Че това житие възниква или най-малко бива основно редактирано в Цариград е без съмнение за всички изследователи, макар и много малко от тях да изказват гласно (а още по-малко писмено!) своето мнение по въпроса – също и че то е възникнало въз основа не само на предания и измислици, което е характерно за този литературен жанр, но и на факти. И тъкмо това прави тъй трудно пресяването на зрънцата истина от плевата на дезинформиращите сведения. В този смисъл всички данни, съдържащи се в текста на ЖИТИЕТО, трябва да се разглеждат от много страни, като се сравняват с данните, извлечени от другите помощни науки и на първо място от археологията и историята на архитектурата, явяващи се в дадения случай като първостепенни извори – тези данни аз приложих вече за локализирането на епархията (или диоцеза?) на св. Климент и в този смисъл считам, че стигнах много по-близо до истината от всички участници в продължителния спор по този въпрос, на който историците само въз основа на изворните данни не са в състояние да дадат удовлетворителен отговор – вж. моята монография ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО, Берлин, 2001, с. 83-87, бел. 27.

³⁸ Болшинството изследователи, включително и Б. Чипан, са убедени, че куполът на църквата е изграден по време на възобновяването ѝ от архиепископ Лъв около средата на XI век – независимо от това, дали тя е притежавала купол още по време на предишната строителна фаза от средата на 90-те години на X век, който след това е бил разрушен. Изградените около средата на XI век помещения над пастофориите от двете страни на главната апсида на църквата са могли да бъдат достъпни обаче единствено от галериите над двата странични кораба, изградени по същото време, т.е. след като куполът е бил вече разрушен, което изключва неговото повторно изграждане след разрушаването му, извършено по всяка вероятност от считания за строител на църквата архиепископ Лъв след заемането на неговата длъжност около 1037 г. От тук излиза също така и че приписването на турците разрушаване на купола при обръщането ѝ в джамия, което ще срещнем в повечето изследвания на църквата, е без всякакво основание. По този въпрос вж. и по-долу, с. 133 и сл.

³⁹ София: Книгоиздателство на Българското историческо дружество, 1946, с. 40-42. На този въпрос Мавродинов ще се върне отново малко по-късно, в

своята книга СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО. ИЗКУСТВОТО НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО, София: Наука и изкуство, 1959, с. 283-290. Тук той разглежда още по-подробно тези стенописи.

⁴⁰ По този въпрос вж. по-долу, с. 137 и сл.

⁴¹ СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО. ИЗКУСТВОТО НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО, с. 99 и 264. За това твърдение на Н. Мавродинов отсъстват каквито и да е основания, а след публикуването от Б. Чипан на резултатите от археологическите изследвания в църквата „Света София“, както и под и около нея, за него може да се говори само като за куриоз. Вж. по този въпрос също по-горе, бел. 37.

⁴² По въпроса за различните видове зидария в Охридската „Света София“ вж. по-долу, с. 133 и сл.

⁴³ За развитието на събитията, свързани с конфликта между правителствата на СССР и Югославия, в резултат на които страната се отделя от влиянията и хегемонията на съветската комунистическа власт и нейните сателити, за да провежда собствена „независима“, но също така тоталитарна комунистическа политика, вж. Велизар Енчев, ЮГОСЛАВИЯ. ПОСЛЕДНАТА БАЛКАНСКА ИМПЕРИЯ (История, политика, етноси), София: Изд. къща Ренесанс, 2005, с. 318–338 и по-специално с. 321 сл. През втората половина на 1948 година отношенията между правителствата и комунистическите партии на СССР и Югославия се изострят до крайна степен, в Югославия се провеждат репресии срещу всички противници на политиката на Тито, избити поголовно. След репресиите тази политика практически вече не среща противодействие в страната, прекъснала своите политически, икономически и културни отношения с останалите страни от комунистическия блок. В същото време във всички съюзни републики се засилва идеологическото превъзпитание на населението в духа на сръбския национализъм, последвало в Македония налагането на новосъздадения „македонски“ език и манипулациите с историята на българското население, както и изолирането му от България.

⁴⁴ АРХИТЕКТУРА БОЛГАРИИ в АРХИТЕКТУРА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ. СРЕДНИЕ ВЕКА (Всёобщая история архитектуры в 12 томах, том 3, Ленинград/Москва: Издательство литературы по строительству, 1966). Срв. също моите статии в LEHIXON DER KUNST III, Leipzig: VEB E.A.Seemann Verlag, 1974, с. 609-610; LEHIXON DER KUNST V, Leipzig: E.A.Seemann Verlag, ²1993, с. 252-253 – същият текст е препечатан и в изданието на Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1996, ²1998, а също и в електронното издание на DIGITALE BIBLIOTHEK, Bd. 43, Berlin: Directmedia Publishing GmbH, 2001. Вж. също статията ми MACEDONIA в ENCICLOPEDIA DELL'ARTE MEDIEVALE VIII, Roma, 1998, с. 65–71.

⁴⁵ Assen Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, Berlin: Union Verlag/München: C.H.Beck, 1978. Макар и ръкописът ми вече да беше даден за набор в печатницата, аз успях след пътуването си в Охрид да направя някои малки допълнения в него, почиващи вече на моите лични впечатления от паметника. Тези мои изследвания ми позволиха да взема отношение по него при всичките ми следващи публикации.

⁴⁶ M. Bitschew, DIE ARCHITEKTUR IN BULGARIEN (Von der ältesten Zeit bis zur Nationalen Befreiung 1878), Sofia: Femdsprachenverlag, 1961, с. 32. Същата и на френски, руски и английски, но не и на български език.

⁴⁷ Кръстю Миятев, АРХИТЕКТУРАТА НА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (Кратка история на БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА, София 1965), с. 83 и сл., фиг. 77; същ. АРХИТЕКТУРАТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, София: Издателство на БАН, 1964.

⁴⁸ В. Мавродинова, КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ПРЕЗ ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО I, София: Издателство на БАН, 1976, с. 74 и сл.).

⁴⁹ Н. Чанева-Дечевска, ЦЪРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, София, 1984, с. 34–36; П. Бербенлиев, АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ, София, 1987, с. 74 и сл., пл. 37г.

⁵⁰ Вж. по-горе, бел. 42.

⁵¹ Под името Димитър Коцев този македонски влах сътрудничи най-дейно на ръководството на Охридския музей през 1941–1944 година като ръководи реставрационните работи по Самуиловата крепост, за които той отбелязва в един паметен надпис (впоследствие най-грижливо заличен!), че са извършени под негово ръководство „при царуването на цар Борис III“. Димче Коцо ще се превърне през годините на комунистическата власт в най-отявлен противник на България и главен проводник на сръбската политика в Македония, подпомаган усърдно от своя зет, Петър Милкович-Пепек.

⁵² Както ще се разбере след публикацията на монография за църквата „Света София“ от завеждащия строителните работи по време на реставрацията арх. Борис Чипан половин век по-късно, сондажи са били направени и от тях се изяснява предисторията и историята на църквата, но понеже извлечените от сондажите данни не отговарят на предварително поставената теза за строежа и неговата датировка в духа на сръбската политика, тези данни се скриват, както се скриват всички сведения за извършването на сондажите. А понеже те са извършени под ръководството на Р. Любинкович с участието на Д. Коцо и П. Милкович-Пепек, тримата „учени“ носят цялата отговорност за манипулациите с историята на българската средновековна култура и нейните паметници в Македония, провеждани последователно във всички техни публикации.

⁵³ Djurdje Bošković, L'ARCHITECTURE DE LA BASSE ANTIQUITÉ ET DU MOYEN ÂGE DANS LES RÉGIONS CENTRALES DES BALKANS (ACTES DU XIIe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, OCHRIDE 1961, I, Beograd, 1963, с. 155–163)

⁵⁴ Djordje Stričević, LA RENOVATION DU TYPE BASILICAL DANS L'ARCHITECTURE ECCLESIASTIQUE DES PAYS CENTRALES DES BALKANS AU IXe–XIe SIECLES (пак там, с. 165–211).

⁵⁵ В. Н. Лазарев, ЖИВОПИСЬ XI–XII ВЕКОВ В МАКЕДОНИИ (RAPPORTS DU XIIe CONGRES INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, Ochride 1961, V, Belgrade/Ochride, 1961, с. 105–134) – препечатка: същ., ВИЗАНТИЙСКАЯ ЖИВОПИСЬ, Москва: „Наука“, 1971, с. 170–201.

⁵⁶ ACTES DU XIIe CONGRES INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, OCHRIDE 1961, I, Beograd, 1963, с. 387–407.

⁵⁷ Да се посочва тук цялата литература, излязла в тези четири страни само през 60-те, 70-те и 80-те години на XX век излиза вън от рамките на тази публикация. Между обобщаващите изследвания трябва да се споменат преди всичко: W. Sas-Zaloziecky, *DIE BYZANTINISCHE BAUKUNST IN DEN BALKANLÄNDERN UND IHRE DIFFERENZIERUNG UNTER ABENDLÄNDISCHEN UND ISLAMISCHEN EINWIRKUNGEN* (=SÜDOSTEURÖPÄISCHE ARBEITEN 46, München, 1955); R. F. Hoddinott, *EARLY BYZANTINE CHURCHES IN MACEDÓNIA AND SOUTHERN SERBIA. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London, 1963; R. Krautheimer, *EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE* (=THE PELICAN HISTORY OF ART Z 24), Harmondsworth, 1965 и R. Hamann-MacLean / H. Hallensleben, *DIE MONUMENTALMALEREI IN SERBIEN UND MAKEDONIEN VOM 11. BIS ZUM FRÜHEN 14. JAHRHUNDERT*, I Bildband, Gießen 1963 (=OSTEURÖPA STUDIEN DER HOCHSCHULEN DES LANDES HESSEN, Reihe II, MARBURGER ABHANDLUNGEN ZUR GESCHICHTE UND KULTUR OSTEURÖPAS, hrsg. v. H.-B. Harder und P. Scheibert 3). Темите, засягащи изкуството на балканското средновековие заемат значителна част от материалите на научните списания в Австрия и Франция, а в Германия и Великобритания излизат основните изследвания, посветени на средновековното и късноантичното изкуство в Югославия, които ще станат през следващите десетилетия стандартни трудове в тези две области. Особено показателна в това отношение е докторската дисертация на една немска студентка, посветена именно на църквата „Света София“, в която официалната просърбска линия е представена до най-малки подробности.

⁵⁸ За последен път тази теория се излага в студията на Витолд Хензел, *ОД КАДЕ СЕ ДОИДЕНИ СЛОВЕНИТЕ* (Македонска академија на науките и уметностите. Одделение за општествени науки, Прилози, XIV, 1–2, Скопје, 1983).

⁵⁹ *ПОСЛАНИЕ ДО РИМЛЯНИТЕ*: „Поздравете Асинкрита, Флегонта, **Ерма**, Патрова, Ермия и *другите* с тях братя“ (16,14); „Поздравете моя възлюбен **Епенет**, пръв повярвал в Христа в Ахаия“ (16,5); „Поздравете **Андроника** и Юния, мои сродници и съзатворници, които са чутовни между апостолите и които още преди мене повярваха в Христа“ (16,7).

⁶⁰ Първото изгаряне на група от 26 „ариани“ на 26 март 378 година по нареждане на папа Дамас и императорите Валенс и Грациан, за което сме осведомени от историческите извори, е последвано от масов бунт на местното „арианско“ население, в помощ на което идват многочислени въоръжени отряди от народите отвъд Дунав, завършил с пълното поражение на римската войска при Адрианопол на 9 VIII 378 година и изгарянето на император Валенс от въстаниците – подробно изложение за хода на събитията вж. при Ammianus Marcellinus, *RECUR GESTAMP LIBRI XXXI* – извадки в бълг. превод в ЛИБИ I/1958, с. 158-190; критично издание с немски превод: Ammianus Marcellinus, *RÖMISCHE GESCHICHTE*, lateinisch und deutsch und mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfart, IV. Teil, Buch 31, Berlin: Akademie-Verlag, 1971 (=SCHRIFTEN UND QUELLEN DER ALTEN WELT, hrsg. v. Zentalinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Bd. 21,4), с. 241-297. Амиан Марцелин описва в началото на 31-ва книга от своята история създамата се сред цялото население по ирационален път психоза, че импе-

ратор Валенс е заслужил смърт чрез изгаряне, без да изложи рационалните причини за създаването на тази психоза. За разлика от МЕНОЛОГИЯ НА ВАСИЛИЙ II (Migne PG 117, кол. 367), който не посочва отделните имена на изгорените мъченици, публикуваният от кардинал Анджело Май откъс от „ариански“ календар, открит на един палимпсест в Амвросийската библиотека (SCRIPTORUM VETERUM NOVA COLLECTIO E VATICANIS CODICIBUS EDITA AB ANGELO MAIO BIBLIOTHECAE VATICANAE PRAEFECTO V, Romae: Typis Vaticanis MDCCCXXXI, с. 66-68) дава тези имена, сред които срещаме редица добре познати на нас, свидетелстващи не само за народността на техните притежатели, но и за езика, говорен от тях – напр. имената: (поп) Верко, Агньо, Сава, Сила, Фильо, Анна, Ала, Лариса, Мика, Мами(н)ка, Вирка, Гатя, Дуклида. Срв. също Архиепископ Сергей (Спаский), Полный МЕСЯЦЕСЛОВЪ ВОСТОКА, I ВОСТОЧНАЯ АГИОЛОГИЯ, Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 1997, с. 43-44.

⁶¹ Migne PG, 124, кол. 544₈₋₂₀ – срв. ГИБИ, IX,2, София, 1994, с. 233; тук се цитира преводът на Илия Илиев.

⁶² Виктор Лилчиќ / Венета Илјоска, КАТАЛОГ НА РАНОХРИСТИЯНСКИТЕ ЦРКВИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (МАКЕДОНСКО НАСЛЕДСТВО, година II/1997, број 5, Скопје, с. 21–38.

⁶³ Гордана Цветковић-Томашевић, РАНОВИЗАНТИНСКИ ПОДНИ МОЗАИЦИ. ДАРДАНИЈА, МАКЕДОНИЈА, НОВИ ЕПИР, БЕОГРАД, 1978, с. 11, привежда убедителна статистика, според която досегашните археологически изследвания по територията на Източен Илирик са обхванали между 1 и 4 % от площта на градовете, докато по-голямата им част поради ново застрояване е недостъпна за изследвания – а именно в тази част са се намирали и най-важните постройки от античността. Същото се отнася и до Тракия, както и до останалите римски провинции в източната част на Балканския полуостров.

⁶⁴ Вж. моята студия ГОТИ И ГЕТИ И БОЖИДАР ПЕЙЧЕВ, AETHNICUS PHILOSOPHUS COSMOGRAPHUS в сборника ГОТИ И ГЕТИ, Поредица Брегалница 1, София: Ziezi ex quo vulgares, 2005, с. 55-62 и 197-215 с посочената там литература.

⁶⁵ Също.

⁶⁶ Димитрий Хоматиян, 27 юли, ПАМЕТ НА СВ. НАШ ОТЕЦ АРХИЙЕРАРХ И ЧУДОТВОРЕЦ КЛИМЕНТ, ЕПИСКОП НА БЪЛГАРИЯ В ОХРИД, 1: „...[мизийците], които народът обикновено знае и като българи ... прогонени някога от ръката и мощта на Александър от Олимп при Бруса [...] след много години преминали с голяма войска Дунава и завладели всички съседни земи: Панония и Далмация, Тракия и Илирия, а и голяма част от Македония и Тесалия“ – Ал. Милев, ГРЪЦКИТЕ ЖИТИЯ НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. Увод, текст, превод и обяснителни бележки, София: Издателство на БАН, 1966, с. 175. За Димитрий Хоматиян вж.: Иванъ Снѣгаровъ, ИСТОРИЯ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ. I ОТ ОСНОВАВАНЕТО Й ДО ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ОТ ТУРЦИТЪ, София 1924 (репринт София: Академично издателство Проф. Марин Дринов, 1965, с. 207-210, с библиография, и Јов. Белчовски, пос. съч. (вж. бел. 9), с. 317–319, с библиография.

⁶⁷ Вж. ЛИБИ II, София: БАН, 1960, с. 370–371. Срв. също Готи и Гети, пос. съч. (вж. бел. 64), с. 86 сл. и бел. 109 на с. 105.

⁶⁸ Най-изчерпателен преглед на тези документи вж. при: Павелъ Лепорскій, *История ОЕССАЛОНИКСКАГО ЕКЗАРХАТА ДО ВРЪМЕНИ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ЕГО КЪ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОМУ ПАТРИАРХАТУ*, С.-Петербургъ, 1901 и Jacques Zeiller, *LES ORIGINES CHRÉTIENNES DANS LES PROVINCES DANUBIENNES DE L'EMPIRE ROMAIN*, Paris: E. De Boccard, 1918.

⁶⁹ Вж. Ю. А. Кулаковский, *История Византии I (395-518 гг.)*, С.-Петербург: Алетей, 2003, с. 315: „Феофан называет Льва фракийцем по происхождению, т.е. обобщает термин Малалы. Более близкий по времени писатель, Кандид Исавр, называет родиной Льва «Дакию в Илирике». Дакия как провинция была выделена из Мезии и вошла в префектуру Илирика.“.

⁷⁰ Пак там, с. 342.

⁷¹ Вж.: В. М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, репр. изд., подг. М. И. Чернышева, Москва: Джон Уайли энд Санз, 1994, XIV, 17²⁸⁻²⁹, с. 317: се же црь Левъ гонение сътвори велико на держащаа вътръ Ариньскю, сиречь Ексакиниитъскъ, Аспара дѣла и Ардавѣриа, повеление всюдѣ посла не имѣти имъ нигдѣ же црѣки ни соборища. Срв. също и гръцкия текст: IOANNIS MALALAE CHRONOGRAPHIA, recens. I. Thurn (=CORPUS FONTIUM HISORIAE BYZANTINAE, vol. XXXV, ser. Berol., Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 2000), с. 295³¹⁻³². Макар и повечето съвременни „православни“ историци да премълчават в своите трудове тази дейност на императора, някои от тях споменават за прозвището му μακκέλλης (касапин), дадено от неговите съвременници, ако и да премълчават някои от действителните причини за това прозвище – вж. напр. Ю. А. Кулаковский, пос. съч., с. 332.

⁷² Вж. Комес Марцелин, *Хроника*, 516 (IX) – ЛИБИ I, с. 315. Подробности за тези събития вж. също при П. Лепорскій, пос. съч., с. 385-395 и J. Zeiller, пос. съч., с. 133-172. Утвърждаването на лихнидския митрополит Теодосий в 518 г. е и последното сведение, което имаме за лихнидската митрополия. От средата на века като седалище на митрополита на Северен (Нови) Епир източниците споменават вече само Драч/Дирахион. Между посочените от Прокопий, *DE AEDIFICIIS...*, възстановени от Юстиниан градове името на Лихнид не се споменава.

⁷³ За император Юстин вж. преди всичко: Alexandr A. Vasiliev, *JUSTIN THE FIRST. AN INTRODUCTION TO THE EPOCH OF JUSTINIAN THE GREAT*, CAMBRIDGE, Mass.: Harvard University Press, 1950 (=Dumbarton Oaks Studies 1). Преглед на новата литература при: Klaus Rosen, *IUSTINUS I (REALLEXIKON FÜR ANTIKE UND CHRISTENTUM, XIX, Stuttgart: Anton Hiersemann, 2001, кол. 763–778)*.

⁷⁴ Повечето от изследванията на историците и богословите се ограничават с описанието на всички подробности във връзка с въстанието само върху територията на Константинопол – преглед на изворите и литературата вж. преди всичко при: Александра А. Чекалова, *Константинопол в VI век. Восстание Ника*, С.-Петербургъ: Алетей, ²1997; най-новата литература вж. при Mischa Meier, *DAS ANDERE ZEITALTER JUSTINIANS. KONTINGENZERFAHRUNG UND KONTIN-*

GENZBEWÄLTIGUNG IM 6. JAHRHUNDERT N. CHR., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. Ако и историческите извори упорито да мълчат за борбите в Илirik и само някои откъслечни сведения да ни дават информации за тях, толкова по-красноречиви са данните от археологическите разкопки, доказващи не само разрушаването и последвалото го понякога – при това дори няколкократно – възстановяване на огромен брой църкви по цялата му територия, но и на големи градове още през първата четвърт, а най-вече през последната четвърт на VI век.

⁷⁵ ГИБИ II/1958, с. 47.

⁷⁶ ГИБИ II/1958, с. 71.

⁷⁷ „Настапи т. н. децентрализация, а со тоа и конфликти помеѓу сојузниот Белград и републикото Скопје околу публикацијата на тоа дело – плодна седемгодишна, егзалтирана работа на многу вредни раце. Дури и техничката документација и многу запишани опсервации, останаа поделени: во Белград тие се загубија по укинувањето на Сојузниот завод, а во Скопје поголемиот дел беше уништен во земјотресот. Загадките останаа неоткриени.“ – Б. Чипан, пос. съч., с. 10. В действителност очевидно таква „загадка“ не е имало за сръбските изследователи, които са знаели сигурно много добре от своите проучвания голяма част от подробностите по хронологијата на паметника и отделните негови строителни фази, но целта им не е била да ги оповестят, а да ги скријат. Незапознатиот по това време с историята на балканската средновековна архитектура и твърде малко интересуваш се от нейните проблеми Б. Чипан е могъл лесно да бъде заблуден от манипулациите на своите по-възрастни колеги.

⁷⁸ Пак там: „Огромен материјал за истражување собра Р. Љубинковик од Белград, кој беше и задолжен за археологијата. Неверојатно педантен во научната работа, имаше опсесија сите проблеми да ги доведе до беспогрешна научна верификација. Но смртта беше побрза од неговата спремност за публикација.“ И тук важи същото, споменато в предишната бележка. И не е липсата на данни за уточняването на подробностите, свързани с историята на църквата „Света София“, която пречи на този сръбски археолог и историк да изясни тази история, а обстоятелството, че тя не съвпада със сръбската асимилираща политика по отношение на македонското население.

⁷⁹ Пак там.

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Пак там.

⁸² Пак там: „Монографијата за архитектурата беше задолжение на проф. д-р В. Корач од Белград, кој доста време веќе работел на оваа проблематика. [...] Покрај недостигот на финансиски средства, настапија времиња што веќе го антиципираа распадот на Југославија, а Корач остана прилично резервиран во ангажманот.“ И сръбският историк на архитектурата Воислав Корач се изправя пред същите политически проблеми както Любинкович и би трябвало също да е знаел много добре голяма част от истината за историята на църквата, както и колко уязвима е предлаганата от сръбските историци хипотеза.

⁸³ Вж. предговора към неговата монография, с. 9 сл.

⁸⁴ Пак там: „... Много обстоятелства се сложија во еден-единствен импулс: слободно време без работни обврски, педесетгодишно дружење со Св. Софија, Охрид, мојот роден крај и чувството, дека ми преустанува да направим нешто најбитно во животот.“

⁸⁵ Стр. 11

⁸⁶ Пак там, с. 11 сл.

⁸⁷ Пак там, с. 15–17.

⁸⁸ Пак там, с. 21–25.

⁸⁹ Пак там, с. 18–19.

⁹⁰ Голема част от историческите и агиографските извори за ранното христијанство в Далмация са събрани в осемтомния труд на Daniele Farlati, ILLYRICUM SACRUM I–VIII, Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1780–1817.

⁹¹ В трудовете на българските църковни историци, освен Д. Цухлевъ, ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА, I, София, 1910, за христијанството по българските земи до основањето на българската држава се одделя много малко място или те започват направо от 681 или 865 година, като на предшестващата епоха са посветени само малки статии като: Антимъ Шивачевъ, ИСТОРИЧЕСКИ СВИДѢТЕЛСТВА ЗА НАЙ-СТАРИ СЛѢДИ НА ХРИСТИЈАНСТВОТО ВЪ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУ-ОСТРОВЪ И У БЪЛГАРИТЪ ПРѢДИ ЦАРЬ БОРИСА (Духовна култура 1926, № 28/29, с. 77-99) и Бистра Николова, РАННОТО ХРИСТИЈАНСТВО В БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ ПОКРЪСТВАНЕТО. Теории и реалност (1100 години Велики Преслав I, Шумен 1995, с. 182-194). Също и последният засега труд по история на Охридската архиепископия от македонски автор, Јован Белчовски, пос. съч. (вж. бел. 9) започва «од основањето до пагането на Македонија под турска власт», без авторът да влиза под внимание постановлението на Јустиниан в неговата IV новела, съгласно което той не *основава*, а *възстановява* архиепископата – вж. пълния текст в ГИБИ II/1958, с. 47. В този смисъл и той, както и голема част от чуждите изследователи, счита за основател на архиепископата византийски император Василий II.

⁹² Според списъка на Хиерокъл (след 535 година) седалище на митрополита на Северен (Нови) Епир вече е Драч – HIEROCLIS SYNECDEMUS ET NOTITIAE GRÆCÆ EPISCOPATUUM... ex recognitione Gustavi Parthey, Berlin, 1865 (Repr. Amsterdam: A.M.Hakkert, 1967), № 653,1, с. 15.

⁹³ Вж. Ф. Папазоглу, ОХРИДСКО ВО ПРАИСТОРИЈАТА И ВО АНТИЧКИОТ ПЕРИОД в сборника ОХРИД И ОХРИДСКО НИЗ ИСТОРИЈАТА I, Скопје, 1985, с. 118: „Последното известие за Лихнид е известieto за неговото разрушаване. Между тежките катастрофи, които, како што соопшчува Прокопий, спогодили Римската империја поради дјаволската природа на Јустинијан през време на неговото управление – војни, наводнения, чума и земетрјси – отбелязани са земетрјсите, уништили в миг Антиохија и Селевкија в Сирија, Аназарб, Ибора, Амасеја, Полиботос и Филомеда в Мала Азија, Лихнид в Епир (Λυχνίδον τὴν ἐν Ἐλεῖρῳτας) и Коринт, стари и густонаселени места. Земетресението, което уништило Лихнид, не трябва да се идентифицира с оноа, което през 518 г. засегнало Дардания и разрушило Скупи. – бълг. превод на автора.

⁹⁴ В действителност, още с възвращањето на Јустин през 518 година неговиот племенник Јустиниан влиза значително по обхват участие в управлението на

империята и неговата коронация в 527 година не донася съществени промени нито по отношение на властта, нито във външната и вътрешната политиката на Византия. За външната и вътрешната политика на Юстиниан вж. преди всичко: Mischa Meier, *DAS ANDERE ZEITALTER JUSTINIANS. KONTINGENZERFAHRUNG*, пос. съч. (вж. бел. 74), с най-новата библиография.

⁹⁵ PROCOPII CAESARIENSIS OPERA OMNIA, recogn. Jacobus Haury, III HISTORIA QUAE DICTUR ARCANA (АНЕКДОТА), edit. Gerhard Wirth, Lipsiae: Aedibus L. G. Teubneri, ²1963, с. 119, 18,42 – бълг. превод: Прокопий, ТАЙНАТА ИСТОРИЯ, София, 1983.

⁹⁶ Срв. E. Stein, *GESCHICHTE DES SPÄTRÖMISCHEN REICHES*, Wien, 1928, с. 241.

⁹⁷ Procopii Caesarensis opera omnia, recogn. Jakob Haury, IV DE AEDIFICIIS, Lipsiae: Aedibus L. G. Teubneri, ²1964.

⁹⁸ Пос. съч. (вж. бел. 72), 518 (XI), ЛИБИ I, с. 316.

⁹⁹ „... От продължително земетресение в провинцията Дардания изведнъж се срутили двадесет и четири крепости. От тях две потънали заедно с жителите, четири били разрушени, като загубили половината от сградите и жителите си, на единадесет били унищожени от нещастieto една трета от къщите и толкова от населението, на седем били унищожени една четвърт от къщите и също толкова от народа, а съседните крепости били изоставени от страх пред срутване. Бил напълно разрушен и главният град Скупи, ако и без загуба на своите граждани, които избягали пред неприятеля. От това земетресение били разпукани твърде много планини из цялата провинция, скали били откъснати от техните масиви и дънери на дърветата – съборени. На разстояние тридесет мили земята, пропукала се на ширина 12 крачки, разкрила дълбока пропаст за гроб на някои граждани от укрепленията, които все още бягали от срутващите се скали или от нападенията на неприятелите. Тогава в една крепост на областта Гавиза, която се нарича Сарнonto, земята разтворила недрата си, възвряла като в нажежена пещ и от нея избликнала нагоре гореща и продължителна струя вода.“

¹⁰⁰ Пак там, 517 (X).

¹⁰¹ В коментара на М. Войнов към текста на Комес Марцелин (ЛИБИ I, с. 316), този път – за разлика от коментариите на В. Бешевлиев към съчиненията на Йордан (пак там, с. 326-376) – гетите не се отъждествяват с някакви „готи-германци, а – макар и твърде предпазливо – със „славяни или първобългари“, като коментаторът най-коректно се позовава на възприетата от византийските хронисти практика.

¹⁰² Между 15-те императори от Константин Велики до Юстин II само четири не произхождат от Илирик

¹⁰³ Пос. съч., с. 27-33.

¹⁰⁴ Във връзка с тези манипулации вж. статията на G. Prinzing, *ENTSTEHUNG UND REZEPTION DER JUSTINIANA-PRIMA-THEORIE IM MITTELALTER* (Byzantinobulgaria, V, 1978, с. 269-287).

¹⁰⁵ Една от тези „народни легенди“ цитира и Б. Чипан: съчинението на един от най-отявлените представители на сръбския национализъм, Бранислав Нушич, според която „Охриганите, кои много веруваат дека е Охрид родното место на Јустинијан, раскажуваат дека овој храм (Св. Софија) го изградил самиот Јустинијан. Тие прикажуваат дека тој изградил три храма според истиот план и со истото име: едниот во Цариград, вториот во Средец и третиот овој во Охрид“ – вж. Бр. Нушић, КРАЈ ОБАЛА ОХРИДСКОГ ЈЕЗЕРА, путопис, Приштина, 1893, с. 68.

¹⁰⁶ Вж. преди всичко публикациите на Р. Любинкович, посочени в бел. 7.

¹⁰⁷ В заключителния втори том, посветен на разкопките в Царичин град през 1980-те години, извършени с участието на група френски археолози, се прави пълна равностетка на находките при разкопките от 1912 до 1985 година.

¹⁰⁸ Денят, на който българската православна църква почита цар Управда, е 15 ноември.

¹⁰⁹ Този списък е публикуван многократно в български превод и оригинал – вж. по-долу, бел. 184.

През 1970-те и 1980-те години аз имах възможност да обиколя почти всички епископии, посочени в списъка и намиращи се извън границите на нашата страна – в Албания, Гърция и Югославия. Освен Костур, чиято епископия съгласно указа на Василий II получава привилегировано положение и църквите му остават неразрушени, при всички други църкви – освен онези, които са били разрушени до основи – личат ясно следите от тяхното разрушаване, които не са заличени при възстановяването им след XII век.

¹¹⁰ Сръбските и македонистките автори искат да наложат тезата, че през първата половина на IX век настъпва известна стабилизация на византийската власт в Македония, свързана с образуване на темите в Драч, Солун, Никопол (Южен Епир) и Струмица и дори с тогава извършено християнизирание на населението, а за дата на присъединяването на Охридската област към българската държава приемат годината 864, като изхождат от сключения тогава мирен договор между България и Византия – вж. Б. Чипан, пос. съч. с. 38 и сл. В действителност този мирен договор само признава съществуващото от няколко десетилетия положение след мирното включване на българското население от централната и западната част на Балканския полуостров към България.

¹¹¹ Б. Чипан, пос. съч. с. 38. Авторът тук и на други места цитира по този въпрос – често без да назове извора си – многобройните съчинения на „македонскиот историчар Бранко Панов“, събрани в сборниците СРЕДНОВЕКОВНА МАКЕДОНИЈА. ОТ МАКЕДОНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЈА, т. III, Скопје, 1985 и ОХРИД И ОХРИДСКО НИЗ ИСТОРИЈАТА, књ. I, Скопје, 1985. Съответното място в текста на Б. Панов, което Чипан не посочва, гласи: „Бугарските походи во Македонија во овој период биле со пљачкашки характер. По извршените пустоши и пљачкосувања, бугарските војски се вратиле во својта земја“ (МАКЕДОНСКИТЕ СКЛАВИНИИ ОД КРАЈОТ НА VII ВЕК ДО НИВНОТО ПАГАЊЕ ПОД ВИЗАНТИСКА И БУГАРСКА ВЛАСТ (СРЕДНОВЕКОВНА МАКЕДОНИЈА, т. III, с. 37 и сл.

¹¹² Трябва да обърне внимание както на арх. Б. Чипан, така и на болшинството жители на съвременната Република Македония, че нейното население никога в миналото не е наричало себе си *славяни* или *македонци*, а *българи* – *македонци* го наричат гръцките и римските писмени извори, а късните византийски извори го наричат *склавини*. Названието *славяни* или *склавини*, както и *македонци*, също няма да срещнем и в топонимията – затова пък топоними, произхождащи от названието *българи*, ще срещнем многократно по цялата западна и югозападна част на Балканския полуостров – вж. Max Vasmer, DIE SLAVEN IN

GRIECHENLAND, Berlin 1941 (=Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse Nr. 12; Reprint Leipzig 1970, ²1977 =Subsidia byzantina. Lucis ope iterata IV), индекс.

¹¹³ Вж.: А. Чилингиров, За някои въпроси от историята на ранното християнство по нашите земи, I Филипи и Филипопол, в: ДИАЛОГ и ДУХОВНОСТ, София: Темто, 2006, с. 280-304.

¹¹⁴ На това място искам да обърна внимание на факта, че в най-важния и единствен автентичен български извор, Именника на БЪЛГАРСКИТЕ КНЯЗЕ, не се говори за преминаване на цял народ отсам Дунав, а само на неговия княз Исперих, т.е. за преместване резиденцията на неговите владетели: сине, кѣназь дръжаше | кнажение овъ оно страно доучнаа лѣтъзъ ф. и еѣ. остриженами, главами, и по томъз приде на странѣ доучнаа исперихъ кѣназь тождѣ и доселъ.

¹¹⁵ ГИБИ IX,2/1994, с. 36. Вж. също по-горе, бел. 37.

¹¹⁶ Пос. съч., с. 41.

¹¹⁷ Пос. съч. – вж. бел. 57.

¹¹⁸ Тази теза влиза в основата на моите изследвания на българските архитектурни и художествени паметници, представена от мене за първи път в моята книга DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN (вж. бел. 46) и впоследствие излагана и развивана многократно, напр. в Традиция и нови идеи в БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ИЗКУСТВО (ПЪРВИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, София 23. V – 3. VI 1981, Доклади. БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ѝ СЪС СВЕТОВНАТА КУЛТУРА. I КУЛТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, София 1983, с. 17-33); ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS [ТРАДИЦИЯ И НОВАТОРСТВО В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ИЗКУСТВО] (ARTE MEDIEVALE 4, 1/1988, с. 65-99) и DIE CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS UND BULGARIEN [ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ – доклад пред Междудисциплинарния и Икуменически Симпозиум „Хиляда години от покръстването на Русия – Русия в Европа“, 13-16 април 1988 г., Хале/Заале, ГДР (TAUSEND JAHRE TAUFE RUSSLANDS. RUSSLAND IN EUROPA. Beiträge zum Interdisziplinären und Ökumenischen Symposium in Halle/Saale, 13.-16. April 1988, Herausgegeben von Hermann Golz unter Mitarbeit von Axel Meißner und Peter Weniger, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 1993, с. 423-468). Превод на български език в: А. Чилингиров, БЪЛГАРИЯ / ВИЗАНТИЯ / РУСИЯ – Изследвания на средновековната култура, Берлин 2002; ЦЪРКВАТА „Св. ГЕРМАН“ ДО ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО, Берлин, 2001.

¹¹⁹ N. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου, (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 5/1971-1972, Θεσσαλονίκη, 1972.

¹²⁰ Παναγιώτης Βокотόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Διτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7^{ου} μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, Θεσσαλονίκη, 1975 (=Βυζαντινὰ μνημεῖα 2).

¹²¹ Вж. преди всичко W. Sas-Zaloziecky, пос. съч. (вж. бел. 57).

¹²² За разрушаването на куполите и сводовете византийците явно са имали своя технология, практикувана безброй пъти: при премахването на няколко

от поддържащите свода или купола камъни от стените, или при събарянето на поддържащите купола колони, сводовете и куполите падат „от само себе си“. Подробности по този въпрос вж. при Вера Иванова (Мавродинова), РАЗКОПКИ НА АВРАДАКА В ПРЕСЛАВ. ЦЪРКВА № 1 (Разкопки и проучвания III/1948, с. 14), където авторката отбелязва как е извършвано разрушаването.

¹²³ Арх. Б. Чипан дава в труда си скица, представяща според него цялата строителна субстанция на църквата от първата фаза на Четвъртия хоризонт, която той смята за „недовършената“ от Самуил църква, преди „завършването“ ѝ от архиепископ Лъв – вж. по-долу, с. 113 репродукция от неговия чертеж.

¹²⁴ За хронологията на тези събития вж. В. Н. Златарски, ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ, I ПЪРВО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО, 2 ОТ СЛАВЯНИЗАЦИЯТА НА ДЪРЖАВАТА ДО ПАДАНЕТО НА ПЪРВОТО ЦАРСТВО, София ²1971 с. 652-668, където Златарски обстойно разглежда въпроса за достоверността на различните датировки на събитията предшествващи коронацията на Самуил в историческите извори.

¹²⁵ SYNOPSIS HISTORIARUM, rec. I. Thurn, CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE, V, Berolini, 1973 с. 359₁₇ (=Кедрин, ГИБИ VI/1966, с. 291).

¹²⁶ А. Grabar, SCULPTURES BYZANTINES DE CONSTANTINOPLE (IVe-Xe siècle). Paris, 1963; SCULPTURES BYZANTINES DE CONSTANTINOPLE II (XIe-XIVe siècle). Paris, 1976.

¹²⁷ Вж. преди всичко моите бележки в монографията ми ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 17), с. 139-143.

¹²⁸ Пак там, с. 136. Вж. също моята студия БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА в същия сборник, с. 1-18.

¹²⁹ Вж. напр. всевъзможните и най-невероятни обяснения за различните видове зидария, приложени при църквата „Свети Пантелеимон“ в Нерези, където причината за това разнообразие е същата: разрушаването на горната част на сградата с нейния купол и с олтарната ѝ част и значително по-късното нейно възстановяване – при тази църква, както и при много други, се зазижда и нейната южна врата, необходима за богослужението на „българските еретици“, но не и за православно, като поради това тя се заменя с бифорий. Срв. по този въпрос прегледа на различните становища при: В. Schellewald, NEREZI (RBK VI, кол. 941-942).

¹³⁰ За клетъчната зидария вж. моите бележки в монографията ми ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 17), с. 135, както и моята студия БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА в същия сборник, с. 8 и сл.

¹³¹ Б. Чипан, пос. съч., с. 107, цитира публикуваните от Л. Лапе, ОХРИДСКИ ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕШКИ, Скопје, 1951, с. 20, Никола Поп-Стефания:

„Во 1808 г ... Целадин-бег ги расипа првите сараи на Исмаил-паша, што беа близу до бањата. Тогаш тој ѝ остави малку место на бањата, за да се рашири и со сид ја заобиколи. Целиот град стана на нога и отиде со добиток да му го крева заирето. Уште на првиот ден ги кренаа сите ќерамиди и му

ги однесоа горе на Уч Кале, а варошани, заедно со месокастри, сè што беше штица и греда кренаа на рамо ...“

¹³² Очевидно същото се отнася и до зидарията при основното ядро на южната стена, където по всяка вероятност вече е било твърде напреднало разрушаването на стената от сградата на Самуил – а тя от своя страна е съдържала и основната субстанция от монументалния градеж в началото на последната трета на IX век. Тази разрушена след 1037 година стена в южната част на църквата е била изцяло подменена по време на ремонта на църквата към средата на XI век, но по същия примитивен начин, както нейната външна облицовка. И последиците от този несполучлив ремонт, който болшинството изследователи считат за „новия“ строеж на архиепископ Льв, са били фатални за църквата. След прекъсването на свода, южната стена започва постепенно да се наклонява силно навън и грози да се срути. Тя е била временно подкрепена с контрафорси и по време на реставрацията на църквата през 1950-те години към нейното укрепване са насочени главните усилия на реставраторите – вж. бележките по този въпрос в официалното издание на ЮНЕСКО за реставрацията на църквата: Ferdinando Forlati / Cesare Brandi / Yves Freudevaux, SAINT SOPHIA OF OCHRIDA. PRESERVATION AND RESTORATION OF THE BUILDING AND ITS FRESCOS. Report of the UNESCO Mission of 1951 (MUSEES ET MONUMENTS 4, Paris, 1953, с. 8 сл.); вж. също чертежите на с. 8, 11 и 17.

¹³³ Вж. моите бележки в първата студия от този сборник, с. 8.

¹³⁴ Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριὴλ ἐν Βοδηνοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπᾳ – СПИСЪК НА БЪЛГАРСКИТЕ АРХИЕПИСКОПИ, ПАРИЖКИ РЪКОПИС (вж. бел. 7).

¹³⁵ Φίλιππος ἐν Λυχνίδῃ· τῇ πάλαι μὲν Σασσαρίπῃ προσαγορευομένη· νῦν δὲ Ἀχρίδῃ – пак там.

¹³⁶ Вж. Π. Βοκοτόπουλος, пос. съч. (вж. бел. 120), с. 80-86.

¹³⁷ А. Чилингиров, ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 17), с. 293-309.

¹³⁸ В.-М. Schellewald в своята дисертация: DIE ARCHITEKTUR DER SOPHIENKIRCHE IN OHRID, phil. Diss., Bonn, 1986, с. 102.

¹³⁹ Пос. съч., с. 90.

¹⁴⁰ Вж. Paolo Veronese, WERDENDES ABENDLAND, Baden-Baden: Holle Verlag, 1979, с. 243 сл.

¹⁴¹ Пос. съч., с. 90.

¹⁴² Също. Ески Имарет (съборната църква на манастира τοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντεπόπτου) не е от първата половина на XI век, а е построена в края на 1080-те години от майката на император Алексей I Комнин – вж. преглед на литературата за църквата при Wolfgang Müller-Wiener, BILDLEXIKON ZUR TOPOGRAPHIE ISTANBULS, Tübingen: Ernst Wasmuth, 1977, с. 120-122. Същият архитектурен тип с купол върху колони е характерен за повечето византийски църкви от XI до XV век, и то не само в Цариград, а по цялата територия на византийските влияния, но не и в западната част на Балканския полуостров, където старите традиции са още много силни.

¹⁴³ Държавен Ермитаж, Санктпетербург, Инв. № 1989/1. Вж. А. А. Медынцева, НАДПИСИ С ИМЕНЕМ ХУДОЖНИКА СТЕФАНА ИЗ СОФИИ НОВГОРОДСКОЙ (Советская археология, 1970, № 4, с. 141-152); същ., ДРЕВНЕРУССКИЕ НАДПИСИ НОВГОРОДСКОГО СОФИЙСКОГО СОБОРА XI-XIV ВЕКОВ, Москва, 1978, № 15, рис. 14, с. 37-38, 211). Този гласник беше изложен и на голямата изложба на руското изкуство във ФРГ (Дворец Готторф, Шлезвиг, Висбаден) и Източен Берлин 1988/89 г.; вж. каталога на изложбата: 1000 JAHRE RUSSISCHE KUNST. Zur Erinnerung an die Taufe der Rus im Jahr 988, № 201 с. 318, с цветна репродукция на експоната.

¹⁴⁴ Владо Маленко, РАНОСРЕДНЕВЕКОВНА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА ВО ОХРИД И ОХРИДСКО (Охрид и Охридско низ ИСТОРИЈАТА, I, Скопје, 1985, с. 283-285. Б. Чипан не споменава в своята монография тази публикация, макар че тя едва ли му е била непозната. Данните, изнесени от Маленко, оборват обаче напълно тезата му, че строежът на Самуил е останал недовършен, а куполът е бил построен за първи път едва в средата на XI век.

¹⁴⁵ Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας – вж. бел. 7. Бележки за различните възгледи относно достоверността на това сведение с библиография по този въпрос вж. при R. Hamann-MacLean, DIE MONUMENTALMALEREI IN SERBIEN UND MAKEDONIEN VOM 11. BIS ZUM FRÜHEN 14. JAHRHUNDERT, с. 218 сл.

¹⁴⁶ Както е известно, надписът в Боянската църква гласи: „Въздви же са ѿт зема и създа са прѣчисты храмъ стаго иерарха хѡа Николѡи и стаго и великоу славноу мѡченика хѡа Пантелеимѡна течениемъ и трѡдомъ и любовиѡмъ Калѡмѡнѡ, севастократора...“. При това също така е добре известно, че строежът на севастократор Калоян от 1259 година включва и останките на друга, по-стара църква, изградена по всяка вероятност през X и частично разрушена през XI век – срв. Иван Гълъбов, НАДПИСИТЕ КЪМ БОЯНСКИТЕ СТЕНОПИСИ, София: БАН, 1963, № 1, с. 24, 77. Тук трябва изрично да се подчертае, че предшественицата на Боянската църква от 1259 година е била подобно на Охридската „Света София“, но и на стотици други средновековни български църкви, разрушена до височина около 2 м над основите и отново надстроена заедно с постройката, западно от нея.

¹⁴⁷ Вж. по-горе, бел. 7.

¹⁴⁸ От чертежа в публикацията на комисията от ЮНЕСКО (срв. тук, с. 135) се вижда много добре, че външната стена на южния кораб се е наклонила именно в нейната надстройвана в средата на XI век част, а не (както обикновено се случва) в основите. И тази надстройвана част, както и сводът над нея, са изпълнени тъй непрофесионално, че не са могли да издържат теглото на покрива – в този смисъл да се изказва предположението, че южната стена е могла да носи отчасти и теглото на купола, разпределено и в пандантивите, показва в най-добър случай слабо познаване законите на статиката от страна на изследователите, които приписват строежа на купола на строителите в средата на XI век, респективно на архиепископ Лъв.

¹⁴⁹ Ръководител на мисията на ЮНЕСКО е арх. Фердинандо Форлати, завеждащ Службата по охрана на паметниците на културата във Венеция, а членове са Чезаре Бранди, директор на Централния институт по реставрация в Рим и

Ив Фрьодево, главен архитект в Службата за паметниците на културата във Франция, Париж.

¹⁵⁰ Вж. по-горе, бел. 34.

¹⁵¹ Вж. бел. 35.

¹⁵² Нападките на В.Н.Лазарев (Византийская живопись, с. 174–175 и 198) са главно срещу арх. М. Шмит-Анаберг, чиито „погрешни заключения“ за различните етапи от строежа на църквата и тяхната хронология „въвели в заблуждение българските изследователи“ и че „най-новите изследвания на паметника не потвърдили тези възгледи“. В действителност тъкмо новите изследвания показват, че арх. М. Шмит-Анаберг е прав, а не Лазарев. В същия смисъл острият нападък и срещу Н. Мавродинов са неоправдани.

¹⁵³ Вж. протоколите от дискусията на конгреса: ACTES DU XIIe CONGRES INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, OCHRIDE 1961, I, Beograd, 1963.

¹⁵⁴ Вж. първата студия в този сборник.

¹⁵⁵ Сведение за това нареждане ми даде по време на нашия разговор в Скопие през септември 1979 година главният реставратор на стенописите Спасе Спировски, като ми съобщи, че при разчистването на стенописите открил с малък сондаж под изображенията на църковните учители в олтаря следи от долен живописен слой. Спировски съобщил за своето откритие на П. Милкович-Пепек, но последният му наредил веднага да закрие сондажа и да не съобщава за това на никого със заплаха за налагане на дисциплинарно наказание.

¹⁵⁶ За композицията в апсидата на Охридската „Света София“ вж.: М. Медић, РАДОВИ НА КОНСЕРВАЦИИ АРХИТЕКТУРЕ И ЖИВОПИСА ЦРКВЕ СВ. СОФИЈЕ У ОХРИДУ У ЛЕТО 1954 ГОДИНЕ (ЗБОРНИК ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ 6-7/1955-56, Београд, 1956, с. 251-252); П. Миљковић-Пепек, МАТЕРИЈАЛИ ЗА МАКЕДОНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА УМЕТНОСТ. ФРЕСКИТЕ ВО СВЕТИЛИШТЕТО НА ЦРКВАТА СВ. СОФИЈА ВО ОХРИД (ЗБОРНИК НА АРХЕОЛОШКИОТ МУЗЕЈ ВО СКОПЈЕ 1/1955-1956, Скопје 1956, с. 37-67); В. Н. Лазарев, ЖИВОПИСЬ XI-XII ВЕКОВ В МАКЕДОНИИ (RAPPORTS DU XIIe CONGRES INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, Ochride 1961, V, с. 114-121, препеч.: Византийская живопись, с. 174); R. Hamann-MacLean / H. Hallensleben, DIE MONUMENTALMALEREI IN SERBIEN UND MAKEDONIEN VOM 11. BIS ZUM FRÜHEN 14. JAHRHUNDERT, I Bildband, Gießen 1963, с. 16, пл. I, табл. 11 (=OSTEUROPASTUDIEN DER HOCHSCHULEN DES LANDES HESSEN, Reihe II, MARBURGER ABHANDLUNGEN ZUR GESCHICHTE UND KULTUR OSTEUROPAS, hrsg. v. H.-B. Harder und P. Scheibert 3); Св. Радојчић, ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ НАЈСТАРИЈЕГ ОХРИДСКОГ СЛИКАРСТВА (ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА VIII,2/1964, MELANGES GEORGES OSTROGORSKY II, Београд 1964, с. 355-381); A. Grabar, LES PEINTURES MURALES DANS LE CHOEUR DE SAINTE-SOPHIE D'OCHRID (CAHIERS ARCHEOLOGIQUE XV/1965, 257-265); R. Hamann-MacLean, DIE MONUMENTALMALEREI IN SERBIEN UND MAKEDONIEN VOM 11. BIS ZUM FRÜHEN 14. JAHRHUNDERT, II GRUNDLEGUNG ZU EINER GESCHICHTE DER MITTELALTERLICHEN MONUMENTALMALEREI IN SERBIEN UND MAKEDONIEN, Gießen, 1976, с. 74, табл. VI (=OSTEUROPASTUDIEN DER HOCHSCHULEN DES LANDES HESSEN, REIHE II, MARBURGER ABHANDLUNGEN ZUR GESCHICHTE UND KULTUR OSTEUROPAS, hrsg. von H.-B.

Harder und P. Scheibert 4); V. J. Djurić, BYZANTINISCHE FRESKEN IN JUGOSLAWIEN, München, 1976, с. 10-12, 233 и сл., табл. I-III; Ann Wharton Epstein, THE POLITICAL CONTENT OF THE PAINTINGS OF SAINT SOPHIA AT OHRID (JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN BYZANTINISTIK, 29/1980, с. 315-329); А. М. Лидов, ОБРАЗ »ХРИСТА-АРХИЕРЕЯ« В ИКОНОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОГРАМЕ СОФИИ ОХРИДСКОЙ (ЗОГРАФ 17/1986, с. 5-19); Р. Miljković-Pepek, LA PEINTURE MURALE CHEZ LES SLAVES MACEDONIENS DEPUIS LE XIe JUSQU'À LA FIN DU XVe SIECLE, (XXXIII CORSO DI CULTURA SULLE ARTE RAVENNATE E BIZANTINA, Ravenna, 1986, SEMINARIO INTERNAZIONALE DI STUDI SU «LA MACEDÓNIA JUGOSLAVA»), с. 279-310; В. Н. Лазарев, ИСТОРИЯ ВИЗАНТИЙСКОЙ ЖИВОПИСИ, Москва, ²1988, с. 80 и сл., 100, 109, 218, ил. 177-181. Интересно е да се отбележи, че в никой от посочените тук трудове дори не се споменава проблематиката с двата слоя стенописи в апсидата и различието в иконографските типове на Богородица.

¹⁵⁷ Матей, 1:23. Срв. Исайя 7:14. Съществената промяна на „Бог с нас“, както е в официалния превод на „православната“ църква в „Бог в нас“ е в духа на *Словото Божие*, предавано от евангелията и апостолите, където многократно се подчертава, че „ние всички сме Чада Божии“, „възлюблени Чада Божии“ (срв. напр. Йн 1:12; Рим 8:16; Еф 5:1; Фил 2:15).

¹⁵⁸ Вж. напр. А. М. Лидов, ОБРАЗ »ХРИСТА-АРХИЕРЕЯ« В ИКОНОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОГРАМЕ СОФИИ ОХРИДСКОЙ (ЗОГРАФ 17/1986, с. 5-19, където авторът започва своята статия с думите: „Росписи Софии Охридской, созданные по заказу архиепископа Льва (1037-1056) занимают исключительно важное место в истории византийского искусства“ – без да е в състояние да обясни на читателя какво общо може да има с официалното византийско църковно изкуство композицията в олтарната конха, централно изображение в светилището на църквата, изявяващо идеи и принципи напълно чужди на „православната църква“ и дори считани от нея за еретически.

¹⁵⁹ Туй доказателство съм посочил във всички мои публикации, засягащи тази църква, между другото в монографията си за християнското изкуство в България (вж. бел. 45), но и в съответните статии на LEXIKON DER KUNST и ENCICLOPEDIA DELL'ARTE MEDIEVALE (вж. бел. 44). Макап македонският изкуствовед Цветан Грозданов да посвещава на изображенията на църковните учители в светилището на Охридската „Света София“ няколко изследвания, в никое от тях не поставя под въпрос възможността те да не са от времето на архиепископ Лъв – вж.: Цветан Грозданов, ПОРТРЕТИ НА СВЕТИТЕЛИТЕ ОД МАКЕДОНИЈА ОД IX-XVIII ВЕК, Скопје, 1983; същ., RITRATI DI SEI PAPI NELL'ATTUALE DI SANTA SOFIA A OHRIDA В BALCANICA. STORIA, CULTURA, POLITICA, Rivista trimestrale, marzo 1983, anno II, numero 1, с. 3-16.

¹⁶⁰ По този въпрос вж. моята студия За някои въпроси от историята на ранното християнство по нашите земи, I Филипи и Филипопол (вж. бел. 113)

¹⁶¹ Да се очаква от представителите на съветската и югославската марксистка наука да вземат отношение по тези богословски проблеми и дори да са запознати с тях, е трудно да се очаква. В този смисъл те се задоволяват само с това да посочат повече или по-малко близки иконографски паралели, без да им дават каквото и да е обяснение.

¹⁶² За свалянето на живописиста в апсидата вж. М. Медић, пос. съч. (вж. бел. 156).

¹⁶³ Че тези стенописи са покрити с варова мазилка още преди средата на XI век показва също тяхното добро съхранение – за разлика от изображението на Богородица Никопея и стенописите в наоса, както и стенописите в параклисите над дяконикона и протезиса, които са били покрити с мазилка четири века по-късно, при превръщането на църквата в джамия. Значително са повредени от натичане на вода някои от стенописите в свода на светилището, които след частичното разрушаване на църквата и отстраняването на нейния покрив след 1037 година са били продължително време непосредствено изложени на външни влияния, преди да бъдат покрити с варова мазилка.

¹⁶⁴ По този въпрос вж. моите публикации ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (вж. бел. 118), с. 65-99 и DIE CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS UND BULGARIEN (TAUSEND JAHRE TAUFE RUSSLANDS. RUSSLAND IN EUROPA. Beiträge zum Interdisziplinären und Ökumenischen Symposium in Halle/Saale, 13.-16. April 1988, hrsg. von H. Golz, Leipzig, 1993, с. 423-468) – бълг. превод в сборника от мои статии БЪЛГАРИЯ-ВИЗАНТИЯ-РУСИЯ, Берлин, 2002, с. 129-158, табл. I-XXIV. Откриването на тези стенописи дълго след разчистването на стенописите в Охридската „Света София“, а при стенописите в ротондата „Свети Георги“ в София и тяхната неграмотна публикация, затруднява привличането им като сравнителен материал от изследователите, за повечето от които те са неизвестни. Но и стенописите от Водоча остават вън от вниманието на изследователите, както и досега непубликуваните стенописи от Паталеница, отнасяни от някои изследователи към друга епоха, към която те нямат никаква връзка. В същото време паралелите от Киевската Десятинна църква и от иконата в Московската църква „Успение Богородично“ се премълчават от руските изследователи, понеже не отговарят на официалната концепция на руската история, възприета и поддържана от тях.

¹⁶⁵ В. Н. Лазарев, пос. съч. (вж. бел. 55), с. 190 сл.

¹⁶⁶ П. Миљковиќ-Пепек, КОМПЛЕКСОТ ЦРКВИ ВО ВОДОЧА (Културно-историско наследство во СР Македонија XIII/1975), Скопје, 1975.

¹⁶⁷ Люба Красовска-Райнова, НОВИ ПРОУЧВАНИЯ И КОНСЕРВАЦИИ НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦРКВАТА „СВ. ГЕОРГИ“ В СОФИЯ (Музеи и паметници на културата, 1971, № 4, с. 38-40.

¹⁶⁸ Тази църква, намираща се до село Водоча, където е била епископията (или митрополията?) на Струмица, е както стотици други български църкви разрушена през втората трета на XI век и през XII век отново изградена. През 1970-те години тя беше реставрирана, а стенописните фрагменти от X век бяха пренесени отново във възстановената църква.

¹⁶⁹ Вж. моите студии: АГИОГРАФИЯТА НА БОРИС I И ГЛЕБ II И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЙЕРАРХИЧНОТО ПОДЧИНЕНИЕ НА РУСКАТА ЦРКВА ПРЕДИ 1037 ГОДИНА И ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ в сборника БЪЛГАРИЯ-ВИЗАНТИЯ-РУСИЯ, Берлин, 2002 (вж. по-горе, бел. 164).

¹⁷⁰ Подробности по този въпрос виж в посочената в предишната бележка студия, ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ в сборника БЪЛГАРИЯ-ВИЗАНТИЯ-РУСИЯ.

¹⁷¹ Пак там, с. 142.

¹⁷² Пак там.

¹⁷³ Княз Михаил Оболенски цитира в своята книга ИЗСЛѢДОВАНИЯ И ЗАМѢТКИ ПО РУССКИМЪ И СЛАВЯНСКИМЪ ДРЕВНОСТЯМ. Приложение къ О первоначальной русской лѣтописи, С.-Петербургъ, 1875, с. 143, приписката в един руски ръкопис от началото на XII век: *сице во нѣщѣи еретици глаголють от книгъ срачинъ-скихъ и от проклѣтыхъ Болгаръ.*

¹⁷⁴ Вж. П. Лепорскій, пос. съч., с. 331.

¹⁷⁵ Вж. бел. 125.

¹⁷⁶ Вж. по този въпрос Herbert Hunger, REICH DER NEUEN MITTE, DER CHRISTLICHE GEIST DER BYZANTINISCHEN KULTUR, Köln/Graz/Wien: Verlag Styria (1965), с. 388-389 (бълг. превод: ИМПЕРИЯ НА НОВО СРЕДИЩЕ, София 1999): „Der Großteil griechischer Handschriften, die sich bis heute erhalten haben und die Textzeugen der antiken und byzantinischen Literatur in ihrer Gesamtheit darstellen, stammt aus dem 15. und 16. Jahrhundert. Wenn auch viele davon von abendländischen Schreibern hergestellt wurden, darf man doch den Löwenanteil an dieser Phase der Textüberlieferung den nach Kreta und dem Westen emigrierten Byzantinern zuschreiben. So mancher dieser Männer hat nicht nur vom Abschreiben, sondern auch vom Handel mit Handschriften sein Leben gefristet. Um ihre aus dem byzantinischen Raum herübergeretteten oder sonst irgendwo aufgestöberten Codices attraktiver zu machen, ergänzten sie sie, wenn erforderlich, durch fehlende Anfangs- oder Schlußblätter, fingierten Titel und Schmuckzeilen, fälschten Autorennamen und versuchten gelegentlich auch eigene Elaborate als Schriften antiker Autoren an den Mann zu bringen.“ [Голямата част от гръцките ръкописи, които са се запазили до днес и предават в тяхната общност историческите свидетелства от античната и византийската литература, произлизат от XV и XVI век. Ако и някои от тях да са съставени от западни автори, лъвският дял в тази фаза от препредаването на текстовете принадлежи на емигриралите в Крит и на Запад византийци. Някои от тях са си изкарвали препитанието не само от преписване на ръкописи, но и от търговия с тях. За да направят своите донесени от Византия или придобити по някакъв друг начин кодекси по-привлекателни и по този начин да ги пробутат на пазара, когато се налагало те допълвали липсващите начални или заключителни листове, добавяли заглавия и украсителни заставки, фалшифицирали имената на авторите и понякога представяли свои измишльотини за трудове на антични автори.] При това известният австрийски византолог проф. Х. Хунгер (1914-2000), дългогодишен председател на Австрийската академия на науките и директор на Института по византология, е голям почитател на гръцката култура и в своите съчинения не си прави труд да разграничи истината от неистината в текста на тези „исторически извори“, като дори оставя у читателя впечатлението, че одобрява такава патриотична дейност.

¹⁷⁷ Дали при развалините на Царичин град до с. Лебане в Сърбия, недалече от българската граница, се касае за известния от историческите извори град Първа Юстиниана, както допускат повечето изследователи, или не, в случая е без значение. Такова голямо струпване на църковни постройки на тъй малко пространство е без прецедент в историята на Балканския полуостров – както без прецедент е и изчезването на всички следи от неговото население. По този въпрос вж. следващата бележка с библиография за изследванията.

¹⁷⁸ Обобщаване на резултатите от разкопките в Царичин Град/Първа Юстиниана, заедно с библиография вж. при: Н. Мандић, ЦАРИЧИН ГРАД 1912-1962. БИБЛИОГРАФИЈА, Београд, 1962; Владимир Кондић, ЦАРИЧИН ГРАД. УТВРЂЕНО НАСЕЉЕ У ВИЗАНТИСКОМ ИЛИРИКУ, Београд: Галерија Српске Академије Наука и Уметности, 1977. Резултатите от разкопките през 1980-те години, заедно с пълен каталог на дотогава откритите находки в Царичин град вж. при: CARIČIN GRAD. RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES FRANCO-YOUGOSLAVES À CARIČIN GRAD I-II, Belgrade/Rome: Institut Archéologique de Belgrade/École Française de Rome, 1984, 1990. През 1999 година разкопките са възобновени, но поради войната прекъснати и резултатите от тях още не са публикувани – вж. Bernard Bavant / Vujadin Ivanišević, CARIČIN GRAD: ISTRAŽIVANJA U 1999 GODINI – резюме в интернет: www.ai.sanu.ac.yu/inst_sites_caricingrad.htm

¹⁷⁹ M. Kaligas, DIE HAGIA SOPHIA VON SALONIKI, Würzburg, 1935.

¹⁸⁰ Преглед на историческите извори за Цариградската „Света София“ и нейните предшественици вж. при: R. Janin, LA GÉOGRAPHIE ECCLÉSIASTIQUE DE L'EMPIRE BYZANCE, I LE SIÈGE DE CONSTANTINOPLE ET LE PATRIARCAT OECUMÉNIQUE, III LES ÉGLISES ET LES MONASTÈRES, Paris ²1969, с. 455 и сл.; W. Müller-Wiener, пос. съч. (вж. бел. 142), с. 84-96. За резултатите от археологическите изследвания върху предшествашите постройки срв.: A. M. Schneider, DIE VORJUSTINIANISCHE SOPHIENKIRCHE (Byzantinische Zeitschrift XXXVI/1937, с. 77–85).

¹⁸¹ За разпределението на пространството в светилището (олтара) на българските църкви, различно от това на византийските, както и за извършените промени в него между 971 и 976 година, арх. Ст. Бояджиев посвещава три свои публикации: INFLUENCES ARMÉNIENNES DANS L'ÉGLISE RONDE DE PRESLAV, „ATTI DEL PRIMO SIMPOSIO INTERNAZIONALE DI ARTE ARMENA“, 1975, Venezia – St. Lazzaro, 1978; LES CHEVETS DES EGLISES MEDIEVALES Á PRESLAV (STUDIA IN HONOROM VESELIN BEŠEVLEV, Sofia, 1978, с. 395-405); По въпроса за произхода на ПАРАБЕМИТЕ В ПРЕСЛАВСКИТЕ ЦЪРКВИ (АТИБ, 1989, с. 3-14). Разликите обаче той се опитва да обясни с работата на различни строителни ателиета, включително арменски, които били дошли от Цариград. Това обяснение няма нищо общо с истината, понеже разпределението на пространството в най-важната част на църквата не може да зависи от строителните похвати на едно или друго ателие, а се определя от нормите на богослужението. Освен това, такова разпределение на светилището не е характерно за арменската (монофизитна) църква и нейното богослужение, а да се търсят арменски църкви през IX и X век в православния Цариград, и то след многобройните гонения на монофизите във Византия, е пълна безсмислица.

¹⁸² От българските изследователи единствена проф. Вера Мавродинова отбелязва в една своя публикация (вж. бел. 122) проблематиката във връзка с разрушаването на църквите в Преслав.

¹⁸³ ГИБИ IX,II/1994, с. 102.

¹⁸⁴ Сигилиите на Василий II за правата на Българската архиепископия са запазени в преписи от XVI и XVII век, от които най-пълният в манастира „Света Екатерина“, Синай (Cod. Sinait. 508/976); те са публикувани многократно – библиография на по-старата литература вж. при Franz Dölger, REGESTEN DER KAISERURKUNDEN DES OSTRÖMISCHEN REICHES I, München/Berlin 1924, с. 103-104, Nr. 806-808; нова библиография при: Ε. Κονσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, Τα σχετικά με την αρχιεπισκοπή Ἀχρίδας σιγίλλια τοῦ Βασίλειου Β', Θεσσαλονίκη 1988; пълен текст при: В. Н. Бенешевичъ, ОПИСАНИЕ ГРЕЧЕСКИХЪ РУКОПИСЕЙ МОНАСТЫРЯ СВ. ЕКАТЕРИНЫ НА СИНАѢ, С.-Петербургъ, 1911 (репринт в монографията на Ε. Κονσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου), с. 542-544, и заедно с български превод при: Йор. Ивановъ, БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ В МАКЕДОНИЯ, София, ²1931, репринт: София 1970, 1978, с. 547-562 и ГИБИ VI/1960, с. 40-47. За тях вж. също: Ив. Снѣбаровъ, ИСТОРИЯ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ I (вж. бел. 9), с. 55-59 и В. Granić, KIRCHENRECHTLICHE GLOSSEN ZU DEN VOM KAISER BASILEIOS II. DEM AUTOKEPHALEN ERZBISTUM VON ACHRIDA ERTEILTEN PRIVILEGIEN (BYZANTION 12/1937, с. 395-415). Тъй като тези сигилии са известни само от техни късни преписи, много вероятно е те да са манипулирани, като съзнателно е отстранена значителна част от текста – и то частта, отнасяща се до епархиите на север от Дунава, за които от други исторически извори знаем, че са били подчинени на Българската (Охридската) архиепископия. Що се отнася до списъка на епархиите в югозападните български земи, включително в днешна Албания, той дава названията на много епископии и епархии, които в XII век, от когато датира техният съставен по нареждането на архиепископ Йоан Комнин препис, вече не съществуват или съществуват под други названия и тези негови данни се потвърждават от археологическите изследвания.

В българската историческа литература засега липсва все още едно достатъчно компетентно проучване, съпроводено с точно идентифициране на всички епархии, споменати в тези сигилии – изследванията на Йор. Иванов, пос. съч., и на Ст. Новаковић, ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈ У ПОЧЕТКУ ХІ ВЕКА. ХРИСОВУЉЕ ЦАРА ВАСИЛИЈА II ОД 1019 И 1020 ГОД. Географски истраживања (Глас Српске Краљевске Академије Београд 76, Други разред 46/1908, 1-62) са напълно остарели и не отговарят на изискванията на съвременната наука. Не много по-далече отиват и проучванията на Бистра Николова, УСТРОЙСТВО И УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА (IX-XIV ВЕК), София, 1997, с. 52-106, където не се правят никакви нови опити за идентифицирането на някои от епископиите и епархиите въз основа на археологическите данни, а се приемат твърде спорни твърдения от старите изследвания. В редица съчинения на сръбски и гръцки автори или автентичността на тези сигилии се отрича напълно – както напр. при неотпечатания доклад на Ст. Антоляк пред XII Международен конгрес по византология в Оксфорд, 1966 година, ОВ ДІЕ JENE DREI

URKUNDEN DES KAISERS BASILSIOS II. ZU GUNSTEN DES OCHRIDENSISCHEN ERZ-BISTUMS AUTHENTISCH SIND? (превод на македонски: Дали се автентични оние три исправи на царот Василиј II, издадени во корист на Охридската архиепископија в: Ст. Антолјак, Средновековна Македонија I, Скопје, 1985, с. 698-708) и доклада му пред „научната“ среща в Преспа, 1969 година, Критички осврт на изворите за Самуиловата држава (до 1014), отпечатан в: 1000 години од востанието на комитопулите и создавањето на Самоиловата држава. Зборник на материјали од научната средба одржана во Преспа од 10 до 15 октомври 1969 година, Скопје 1971, с. 21-56 и преиздаден в посочени по-горе сборник, Средновековна Македонија I, с. 239-288, както и в монографијата на Е. Κονσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου (вж. по-горе) – или се приемот само някои данни от тях и се манипулират в полза на антибългарската теза, като напр. статиите на Р. Љубинковић, ТРАДИЦИИ ПРИМЕ ЈУСТИНИЈАНЕ У ТИТУЛАТУРИ ОХРИДСКИХ АРХИЕПИСКОПА (Старинар, нова серија XVII/1966, с. 51-75), Прилог проучавању САМУИЛОВЕ АВТОКЕФАЛНЕ ЦРКВЕ (пак там, нова серија XIX/1969, с. 125-139), L'ILLYRICUM ET LA QUESTION ROMAINE À LA FIN DU Xe ET AU DÉBUT DU XIe SIÈCLE. Autour de l'Église autocéphale de l'Etat de Samuel (LA CHIESA GRECA IN ITALIA DALL' VIII AL XVI SECOLO, ITALIA SACRA, 20-22, Padova, 1973, с. 927-969, преиздадени в: Р. Љубинковић, СТУДИЈЕ ИЗ СРЕДНОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ, Београд, 1982.

¹⁸⁵ Намирам за излишно да цитирам многобројните трудове на грчки автори по историја на црквата и на прво место на Герасимос Конидарис, както и на изкуствоведи како Ст. Пеликанидис. Трябва да подчертая, че тези манипулации се възприемат за достоверни и от някои български автори, смятащи църквите за „нереални“, след като не са си направили труда да ги посетят и видят останките от тяхната първоначална строителна субстанция, а приемот на доверие съзнателно фалшифицираните данни в публикациите за тях.

¹⁸⁶ Протоколите на този събор са издавани многократно в официалните издания на църковните събори: Johannes Dominicus Mansi, SACRORUM CONCILIORUM NOVA ET AMPLISSIMA COLLECTIO XVI, Paris/Leipzig, 1901 (репринт Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960). Срв. също ГИБИ IV/1961, с. 113-118) и най-новото издание на постановленията на събора с английския им превод: DECREES OF THE ECUMENICAL COUNCILS, Volume One – Nicaea I to Lateran V, Edited by Norman P. Tanner S.J., London/Washington/Georgetown: Sheed & Ward / Georgetown University Press, 1990, с библиографија на новите изследвания.